

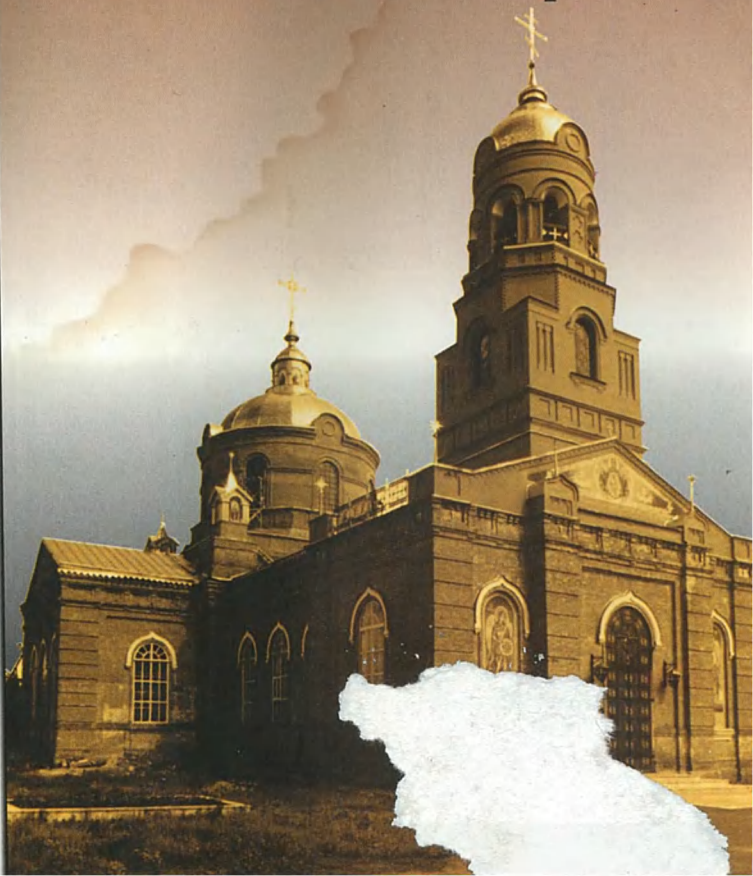
НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТИНІ УКРАЇНИ

Присвячується
2000-літтю
Різдва
Христового

МОНАСТИРІ ТА ХРАМИ

ПУТИВЛЬЩИНИ

*Книги серії
"Національні
святині України"
розповідають
про релігійну,
культурно-історичну
та мистецьку
спадщину,
зосереджену
у найвизначніших
храмових
та монастирських
ансамблях України,
не виключаючи й тих,
що були знищені
протягом XX ст.*

Монастирі
та храми
ПУТИВЛІЩИНИ

«Техніка»

Серія заснована у 1997 році

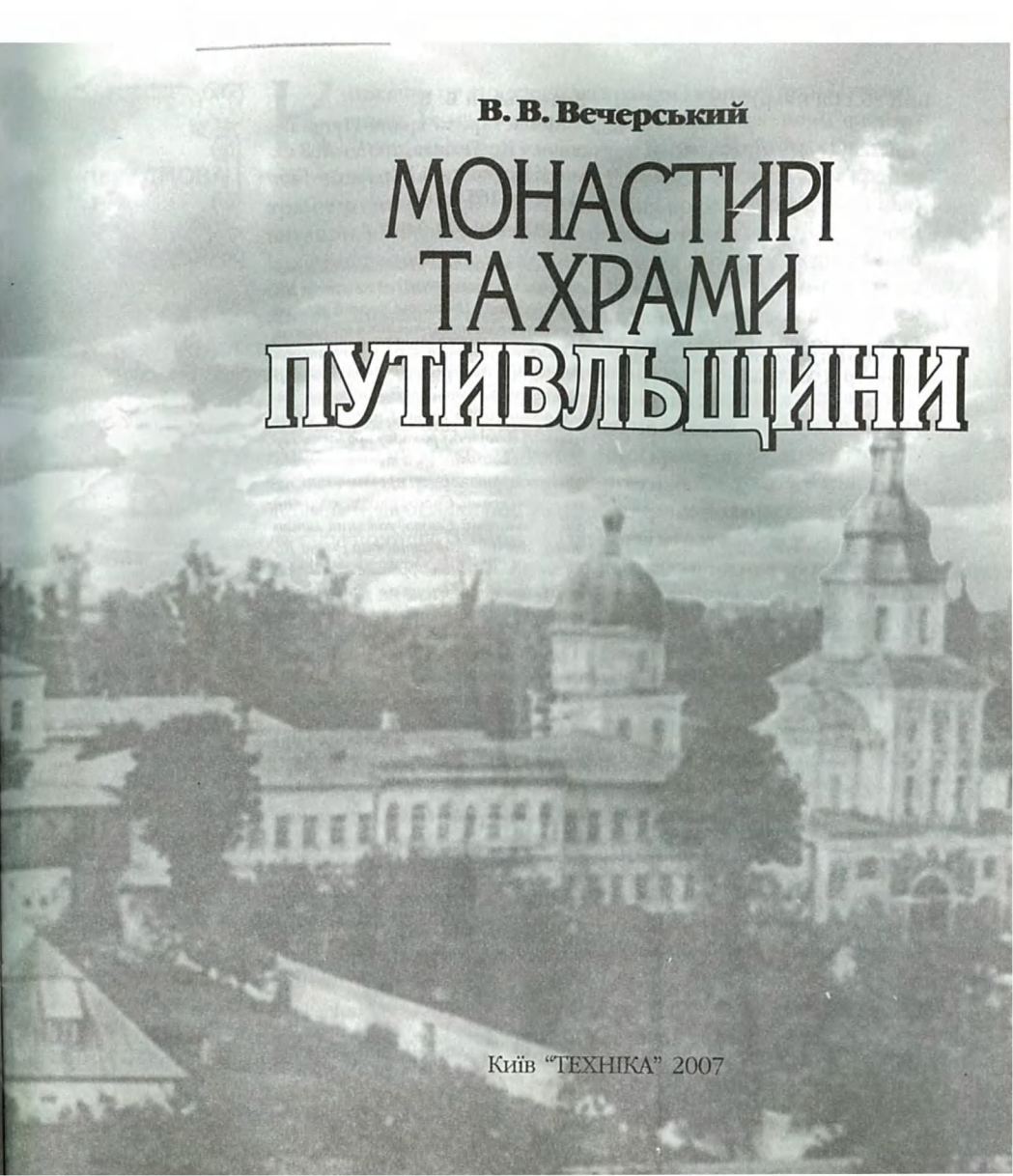
Історія та архітектурна спадщина Путивля

Мовчанський монастир

Путивльські храми

Софроніївський монастир

Храми Путивльщини

В. В. Вечерський

**МОНАСТІРІ
ТА ХРАМИ
ПУТИВЛЬЩИНИ**

Київ "ТЕХНІКА" 2007

ББК 85.113(4 Укр)
В39
УДК 726(477)

Р е ц е н з е н т – доктор архітектури,
професор М. М. Дьомін

Вечерський В. В.

В39 Монастирі та храми Путивльщини.– К.: Техніка, 2007. – 168 с.: іл.– (Нац. святині України).– Бібліогр.: с. 163 – 165.

ISBN 966-575-043-7

Книгу присвячено православним монастирам і церквам XVII – початку XX століть міста Путивля Сумської області та його округи на відзначення 600-ліття об'явлення чудотворної ікони Мовчанської Богородиці. Автор книги досліджував ці пам'ятки церковної архітектури протягом останніх 25 років. Книга містить загальну історичну розвідку про місто Путивль та його околиці, а також історико-архітектурні нариси про визначні путивльські храми, Спасо-Преображенський собор (кашишій Святодухівський монастир), Мовчанський монастир Різдва Богородиці, заміський Софроніївський монастир і храми приміських сіл. Книгу ілюстровано унікальними малюнками й фотографіями, у тому числі й архівними.

Для архітекторів, мистецтвознавців, істориків, культурологів, краєзнавців і широкого загалу читачів.

ББК 85.113(4 Укр)

ISBN 966-575-043-7

© Вечерський В. В., 2007

Книжечка ця присвячена храмам і монастирям Путивльщини. Їх мало знає широкий загал, але вони є квінт-есенцією історії та культури цього напрочуд мальовничого краю. І це не випадково. У кожній місцевості України храми чи монастирі – це найцікавіші архітектурно-мистецькі витвори, які бережуть пам'ять місцевості та зв'язок між різними історичними епохами. Храм – це не лише осередок духовного спілкування людини з Богом. Це також центр громадського життя. Завдяки храму в хаос навколишнього світу вносилися лад і духовна дисципліна. Сучасні світові нації сформувалися довкола своїх храмів. Це повною мірою стосується й України.

Давно помічено, що для будівництва храмів люди завжди обирали особливі місця. І це були не просто домінуючі точки ландшафту чи краєвиди несказанної краси, це були святі місця, тобто зони сприятливої геоенергетики. За давніх часів, коли людина була більше пов'язана з природою, вона сама відчувала такі урочища. Згодом ці здатності втратилися; тож, шукаючи сприятливі місця, люди стали придивлятися до поведінки тварин. А за християнської доби для найпевнішого виявлення найкорисніших для людини енерго-інформаційних зон стало в нагоді нове явище: на сприятливі святі місця вказувало об'явлення чудотворних ікон з надзвичайними лікувальними властивостями.

Відтак утрадиційнилося в таких випадках закладати монастирі чи храми: на місці відкриття чудотворної ікони Охтирської Божої Матері збудовано Покровський собор в Охтирці. Так само засновано Почаївський монастир на Волині, Єлецький монастир у Чернігові, Крупицько-Батуринський, Пустинно-Рихлівський, Глухівсько-Петропавлівський тощо. На Путивльщині з чудотворною іконою Мовчанської Богородиці, явленою у 1405 році, пов'язане виникнення двох монастирів – Софроніївського біля села Нова Слобода та Мовчанського в Путивлі.

Путивльщина – це північно-східний район Сумської області, що належить до історичної Чернігово-Сіверщини. Витоки

його стародавньої культурно-історичної спадщини тяжіють до Чернігівської землі та Новгород-Сіверського князівства часів Київської Русі. Цим землям належить особлива роль в історії України та Росії. Це терени найдавнішого хліборобського розселення і найдавніших зіткнень з кочівниками. Велику культуротворчу роль цього регіону дуже виразно схарактеризував великий український історик Михайло Грушевський: «У віках XVII-XVIII (...) стара Сіверщина стала лабораторією нового українського побуту, державності і культури козацької доби (...), виявила велику силу притягання не тільки для колишніх сіверянських волостей, але й для всього взагалі Східнослов'янського світу. Я зазначаю се як проблему українських дослідів: дослідження великого культурного резервуару українського життя на протязі цілого тисячоліття, джерела української культури, що посилало звідси свої проміння в різних напрямках: в українських і неукраїнських землях. На протязі сього тисячоліття в житті сеї північної Сіверщини певними моментами брала перевагу активна сторона, і тоді вона ставала такою українською робітницею, де кувалися нові форми української культури чи економіки або соціально-політичного життя (...). Іншими разами її роля більш консервативна: тоді вона зберігає і підтримує здобутки і досягнення української культури, не даючи перерватися золотій нитці української творчої традиції – до припливу нової хвилі активності. В обох разях, щоб пізнати розвій українського життя, (...) треба йти за сим сюди, до сих північних сховків, комор українського життя. Тут поховані секрети Старої України – і зародки Нової»*.

Протягом XVI-XVIII століть ці землі були українсько-російським пограниччям, що відіграло велику історичну роль як у тогочасній військово-політичній боротьбі, так і в господарських, торговельних і культурно-мистецьких зв'язках між Московським царством й Україною.

Теперішній Путивльський район, цілком належачи до басейну річки Сейм, лівого допливу Десни, має дуже красивий і своєрідний ландшафт із ланцюжком давньоруських городищ

* Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії/Чернігів і Північне Лівобережжя. – К.: ДНУ, 1928. – С. 116–117.

уздовж високого правого берега Сейму (села Лухтовка, Линове, Волинцеве, Лагишевка, низка городищ у межах Путивля). Це поєднується з такими визначними природоохоронними об'єктами як Новослобідські дуби, численні джерела води, озера, Юр'ївський і Мовчанський заказники та Волокитинський парк. Архітектурна спадщина району представлена унікальними будівлями міста Путивля XVII–XIX століть, Софроніївським печерним монастирем XIV–XVIII століть, церквами XIX століття у селах Яцине, Кочерги, Линове, Вошинине.

Путивль (і Путивльщина) пов'язані з історичними подіями, опсиваними в безсмертному «Слові о полку Ігоревім». Він був одним із центрів Великої смуги в Московському царстві на початку XVII століття. Ці події згадуються в драмі Олександра Пушкіна «Борис Годунов». Неповторні історичні ландшафти Путивля надихали на творчість таких різних митців, як російський художник, археолог і філософ Микола Реріх та український живописець Петро Левченко. Краєзнавець першої половини XIX століття Д. Деменков писав: «Если вы проезжали летом Путивль, то верно любовались прелестным его местоположением, плодоносием окружающих полей и живописною Семейю*, свободно разливающейся здесь во всей красоте по ровным веселым лугам или в тени высоких холмов, покрытых рощами, селениями и милovidными хуторками, разбросанными в окрестностях города, среди зеленеющих садов».

Автор цієї книжки досліджує пам'ятки церковної архітектури Путивльщини понад 25 років, має десятки наукових публікацій на цю тему. За цей час багато храмів і монастирів відродилися з руїн, відреставровані, у них поновилися служба Божа. Хочемо зазначити, що ми – далеко не перші дослідники церковних пам'яток регіону. Першими були наші попередники у XIX столітті – Петро Раздольський, Дмитро Деменков, Вадим Пассек, а також місцеві краєзнавці Яків Левицький та Іван Рябінін. Безцінним джерелом іконографічних матеріалів є фотографії знаменитого путивльського фотографа кінця XIX – початку XX століть Якова Фесика, частину з яких ми наводимо

* Так у XIX столітті називали річку Сейм (прим. автора).

в цьому виданні. Протягом ХХ століття церковні пам'ятки Путивльщини вивчали й намагалися захистити від більшовицьких руйнувань видатні українські вчені Федір Ернст, Степан Таранушенко, Євгенія Спаська, Михайло Цапенко, Григорій Логвин, Петро Макушенко, Володимир Ясієвич, Дмитро Яблонський, Надія Новаковська. Вберегти від знищення та відродити церковні пам'ятки протягом останніх десятиліть допомагали архітектори Анатолій Дейнека, Вадим Трегубов та Володимир Биков, колективи реставраційних організацій. У цій справі позитивних результатів удалося досягнути там, де було забезпечено співпрацю релігійних організацій з державними органами, у тому числі й з органами охорони культурної спадщини, органами в справах містобудування та архітектури, фаховими реставраторами, а також зі спонсорами, меценатами й місцевою громадськістю. Значну увагу та допомогу у цій справі протягом останнього десятиліття надавало і надає керівництво Сумської обласної державної адміністрації.

Наша книжка не претендує ні на розмаїтість інформації, притаманної туристичному путівнику, ні на те, щоб стати повним і докладним науковим описом усіх пам'яток церковної архітектури Путивльщини. Це – науково-популярне видання, мета якого – ознайомити широке коло читачів з призабутими пам'ятками українсько-російського пограниччя, зацікавити ними, спонукати до кращого пізнання перлин рідного краю.

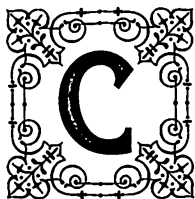
Наведені тут ілюстративні матеріали – фотографії, кресленики, реконструкції – виконані, здебільшого, автором. Деякі – репродуковані зі старовинних видань, а також із архівних матеріалів. Ілюстративний матеріал підібрано з таким розрахунком, щоб якнайповніше охарактеризувати кожен архітектурну пам'ятку. Тому подаються, як правило, фото загального вигляду і кресленік плану, а при потребі – генеральний план монастиря чи соборного комплексу, розрізи, фото панорам, фрагментів, деталей та інтер'єрів, історичні зображення, проектні кресленики.

Список використаної літератури та архівних джерел наведено в кінці книжки.

Автор вважає своїм приємним обов'язком висловити вдячність всім колегам, хто допомагав у роботі над цією книгою. Це доктор архітектури, професор Микола Дьомін, путивльський краєзнавець Анатолій Луговський, фотографи Ігор Гільбо і Юрій Москаленко, сумський архітектор, двічі лауреат Державної премії України в галузі архітектури Володимир Биков.

На першій сторінці суперобкладинки – вхід до Мовчанського монастиря в Путивлі, на четвертій – церква Різдва Богородиці (Михайлівська) у с. Нова Слобода; на обкладинці – список чудотворної ікони Мовчанської Богородиці; на авантитулі – іконостас Спасо-Преображенського собору в Путивлі; на титулі – панорама Софроніївського монастиря.

Історія та архітектурна спадщина Путивля

еред сіверських міст другим за значенням після Чернігова був Путивль, що стояв на межі України і Московської держави як головний форпост на південно-західних рубежах Московії. Через Путивль проходили всі зв'язки України з Росією – економічні, дипломатичні, військові, культурні. Місто розташоване на українській етнографічній території*, і населення його було мішаним: поряд з російськими стрільцями тут жили українські козаки, ремісники, купці. Мистецькі пам'ятки путивльських монастирів демонструють синтез форм українських, російських і навіть польських, що і не дивно для прикордонного міста. Так само і в архітектурі маємо зразки форм суто російських (собор Святодухівського монастиря) і синтезу двох національних традицій (надбрамна церква Святодухівського монастиря, споруди Мовчанського монастиря).

Путивль належить до найстародавніших міст України-Русі. У 1989 році він відзначив своє 1000-ліття. Його занесено до кількох державних переліків найвизначніших історичних міст, а в 1986 році на базі пам'яток культурної спадщини міста і його околиць створено Державний історико-культурний заповідник. Основою для заповідника стали Путивльський краєзнавчий музей, який діє з 1919 року, Музей партизанської слави і весь Спадщанський ліс, у якому 1941 року базувався партизанський загін під командуванням Сидора Ковпака та Семена Руднева, Мовчанський монастир, церква Миколи Козацького та низка стародавніх городищ над Сеймом. У зв'язку зі створенням заповідника протягом 1980-х років планувався інтенсивний розвиток Путивля як туристичного центру всесоюзного маршруту «Намісто Славутича». Однак, на жаль, цим планам не судилося здійснитися, і Путивль лишився поки що на узбіччі сучасного розвитку.

*Лінгвістичні дослідження 1920-х років показали, що тоді російсько-українська мовна межа прорізала значно далі – на схід від Путивля. – Див.: Чернітін і Північне Лівобережжя. – К., 1928.

Чим же приваблює сьогодні стародавній Путивль? Місто лежить на правому гористому березі річки Сейм, на межі двох ландшафтних зон – лісостепової і степової. Виникнення поселень на берегах річок, які були торговельними шляхами, типове для Північного Лівобережжя. Так виникли Чернігів, Любеч, Новгород-Сіверський, Сновськ та інші стародавні міста. У Путивлі правобережне плато підноситься над заплавою майже на 50 метрів. Ширина заплави сягає 16 кілометрів. Над річкою між глибокими ярами виділяються кілька пагорбів – мисоподібних останців. Їх розділяють яри, в яких протікали річечки Путивлька, Кринка та кілька безіменних струмків, які зараз пересохли. Маючи хороші природні оборонні якості та зручний вихід до води, ці пагорби й стали осередками первісного заселення цих теренів. Із середини I тисячоліття нашої ери тут жили сіверяни, яким належали поселення Роменської культури, віднайдені археологами в урочищах Коптева гора, Підмонастир'я, Микільська гірка.

Протягом усієї своєї історії, аж до XVIII століття, Путивль завжди був добре укріпленим містом. У ті часи від наявності та якості укріплень залежала сама можливість мешкати на тій чи іншій території. Середньовічна система укріплень Путивля складається з кількох взаємопов'язаних елементів – городищ Коптева гора і Городок (VIII–X століття), Мовчанського монастиря-фортеці (XVII століття) та загальноміських укріплень (XVI–XVII століття).

Городище Коптева гора розташоване на вершині пагорба за східною околицею міста на правому високому березі Сейму. Від міста його відділяє широкий яр, по якому протікає річка Кринка, що впадає в Сейм. Археологічними розкопками 1979–1983 років, проведеними під керівництвом доктора історичних наук Олега Сухобокова, на північно-західному кінці гори відкрито укріплене поселення Роменської культури (VIII–IX століття), яке з напільного боку відокремлювалося від плато земляним валом з ровом. Нині цей вал має висоту до 1 метра. Схили понад Сеймом ескарповані на 1,5–2 метри. Аналогічне поселення відоме й в урочищі Микільська гірка.

Урочище Городок слугувало для цих поселень укріпленим осередком і водночас святилищем, а у княжу добу стало дитинцем Путивля. Це мисоподібний останець правого високого берега Сейму. У плані – витягнений з півночі на південь неправильний заovalений прямокутник площею близько 1,1 гектара. Від сучасного міста, що лежить на плато, Городок відділений невеликим ярмом і валом заввишки до 3 метрів, висипаним у широтному напрямку. Вал був межею дитинця, а на північ від нього містився посад, де мешкали путивльські ремісники. Тогочасні укріплення Городка становили собою дерев'яний

Рис. 1.
*Панорама Городка
в кінці
XIX століття.
Фото
Я. Фесика*

частокіл, поставлений у два ряди. Розкопані археологами стародавні житла були прямокутними в плані, зрубної або каркасної конструкції з глиняною кубоподібною піччю в кутку.

Таким чином, результати археологічних досліджень доводять, що давньоруський Путивль виник наприкінці X століття із декількох роменських поселень VIII–IX століть і частково успадував їхню містобудівну структуру. Розташоване на північ від цих поселень і городищ рівнинне плато давало можливість для подальшого розвитку сільбища. Воно було добре захищене від ворогів, але не рукотворними укріпленнями, а дрімучим лісом, що існував тут до середини XVII століття і переходив безпосередньо у знамениті Брянські хащі.

Дитинець Путивля в урочищі Городок з Х століття відігравав значну роль у системі оборони Київської Русі від кочівників. У той час мешканці поселень на Микільській гірці й Коптевій горі переселилися під захист дитинця, а ці урочища були перетворені на могильники. Наприкінці Х століття київський князь Володимир Святославович заснував низку фортець у Посейм'ї й Посуллі. Як зазначено в літописі, «І сказав

Рис. 2.
*Панорама
Путивля
з Микільською
гіркою в кінці
XIX століття.
Фото
Я. Фесика*

Володимир: “Се недобре є, що мало городів довкола Києва”. І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стутні. І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з вятичів, і ними населив він городи, бо була війна з печенігами». У цьому літописному тексті Посейм'я не згадується. Але, як встановили археологи, саме в цей час роменські укріплення на Городку зазнали реконструкції, тож цю містобудівну акцію можна приурочити до державотворчої діяльності князя Володимира Святославовича. Вже у той час з півночі до Дитинця прилягав неукріплений посад, що простягався вузькою смугою паралельно річищу Сейма. Плато з напільного боку в княжу добу було майже незаселеним.

Перша документальна згадка Путивля під 1146 роком в Іпатівському літописі пов'язана з княжими усобицями. Саме на Різдва Христове князі Ізяслав та Володимир Давидовичі разом із Мстиславом Ізяславичем рушили з військом на Путивль. «Та не здалися їм путивльці, допоки не прибув Ізяслав із київською силою. Оскільки ж вони кріпко билися з городських стін, то поїхали оба Давидовичі і сказали їм: “Не бийтеся! Ми

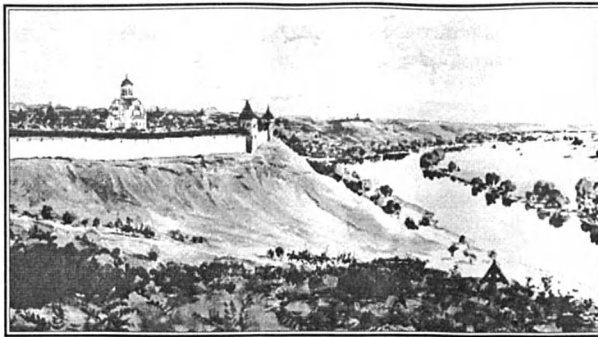

Рис. 3.
*Панорама Путивля
в 1237–1239 роках.
Реконструкція
Г. Логвина*

цілуємо на тім Святую Богородицю, що не дамо вас на добичу”. Але вони не здалися їм». Зрештою, захисники міста здалися великому князю київському Ізяславу Мстиславичу*. Тоді його війська пограбували путивльський двір чернігівського князя Святослава Ольговича, «і церкву Святого Вознесіння вони всю облупили – начиння срібне, і індитії, і покрови служебні, – а все шито золотом, – і кадильніці дві, і Євангеліє оковане, і книги, і дзвони». Це – перша писемна згадка про путивльську церкву. На жаль, літописець не зазначив, якою вона була – мурованою чи дерев'яною. Ми вважаємо, що дерев'яною, оскільки відомі з археологічних розкопок рештки мурованого храму в Путивлі датуються значно пізнішим часом.

У XII столітті Путивль став другим за значенням (після Новгорода-Сіверського) містом Сіверської землі, яка відділилася

* Ізяслав Мстиславич (1096–1154) – батько князя Мстислава Ізяславича, Великий князь київський у 1146–1149 та 1150–1154 рр.

від Чернігівського князівства, а з кінця XII століття – центром невеликого удільного князівства. У дитинці на Городку тоді містилися соборна церква, княжий двір, житла дружинників і майстерні ремісників. Оборонних веж тоді ще не було. Укріплення склалися з дубових городень, які поступово вдосконалювалися. На початку XII століття, ймовірно після пожежі, збудували нову лінію городень значно менших розмірів, ніж були попередні. На городнях влаштували заборолу, про які згадується в «Слові о полку Ігоревім». Саме на цих заборолах плакала княгиня Євфросинія Ярославна, дожидаючись повернення князя Ігоря з половецького полону. У 1186 році путивляни успішно відбили напад половців, що зафіксував Літопис Руський.

Перед самою монголо-татарською навалою у середині 1237 року на Городку було зведено мурований одnobаневий триконховий собор. Посвячення його нам невідоме, але скоріш за все він був або Вознесенським, як попередній храм, пограбований у 1146 році, або Спасо-Преображенським – бо таке посвячення мали всі більш пізні храми на цьому місці. За характером архітектурних форм путивльський мурований храм був близький до тогочасних храмів Вщижа, Новгород-Сіверського і Чернігова. Віддаленим аналогом може слугувати славнозвісна церква Параскеви П'ятниці в Чернігові, відбудована у первісних формах після руйнувань періоду Другої світової війни славетним російським реставратором Петром Барановським.

У 1239 році Путивль був знищений одним із монголо-татарських загонів Менгу-хана. Після того життя в краї на деякий час завмерло й відродилося пізніше, в зовсім іншу історичну добу. Пам'яткою про давньоруський Путивль лишилося городище Городок. Першими дослідниками Городка на початку XIX століття були місцеві аматори вітчизняної історії. Згодом ця пам'ятка привернула увагу видатного краєзнавця середини XIX століття В. Пассека – автора «Очерков России», істориків П. Роздольського і М. Халанського. Значний внесок у вивчення пам'ятки зробили місцеві дослідники кінця XIX – початку XX століть І. Рябінін та Я. Левицький. Ґрунтовне археологічне вивчення

Путівля розпочалося у другій половині ХХ століття. Перші розвідки на Городку провів у 1947–1950 роках археолог Д. Березовець. У 1959–1960 роках археолог В. Богусевич випадко-

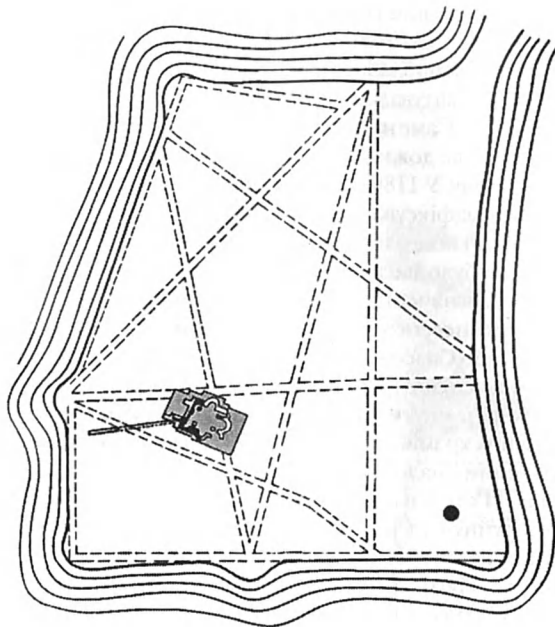

Рис. 4.
Сучасний план Городка. Позначено трасування доріжок, місце археологічного розкопу, де виявлено підмурки храму княжої доби; чорною крапкою позначено місце пам'ятника на честь княгині Євфросинії Ярославни

во натрапив тут на рештки мурованого собору. По його слідах пішов академік Б. Рибаків, провівши 1965 року повторні розкопки собору. Цими дослідженнями з'ясовано, що на момент руйнування Путівля монголо-татарами в 1239 році собор розмірами 18×20 м не був завершений, оскільки відсутні сліди тиньку, фресок та іншого оздоблення.

З 1970-х років археологічними дослідженнями Путівля і його округи загалом та Городка зокрема, які здійснювала Ліво-

бережна слов'яно-руська експедиція Інституту археології Академії наук УРСР, керував О. Сухобоков, нині доктор історичних наук, професор, котрий дав відповідь на головні питання виникнення та розвитку давньоруського Путивля і його округи. Його дослідженнями в 1979–1981 роках на Городку було відкрито

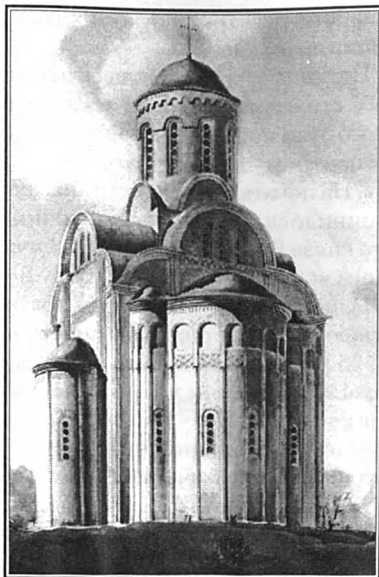

Рис. 5.
*Собор на Городку
1239 року.
Реконструкція
Ю. Асеева*

братську могилу оборонців Путивля 1239 року, в якій виявлено 23 людських кістки.

У 1982 році з нагоди 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» у південно-східній частині Городка було встановлено бронзову скульптуру княгині Євфросинії Ярославни на гранітному п'єдесталі (скульптор В'ячеслав Клоков, архітектор Сергій Миргородський). У червні 2001 року над братською могилою захис-

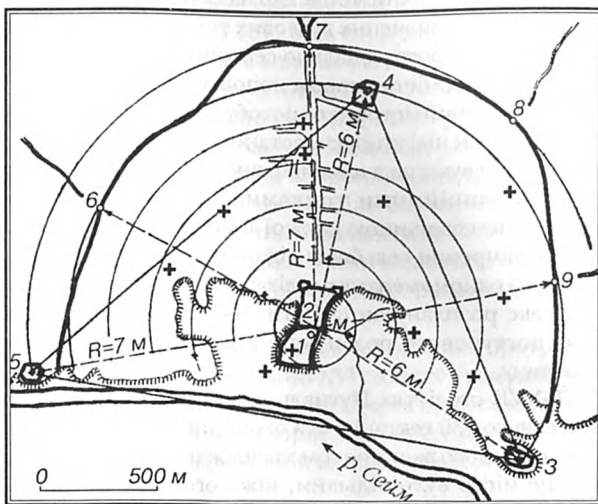
ників Путивля 1239 року було встановлено пам'ятний знак у вигляді невеликого кургану, на якому – кам'яний хрест, шолом, списи й прапор. У цілому городище Городок у Путивлі є унікальною комплексною пам'яткою містобудування, історії, археології, монументального мистецтва та історичного ландшафту національного значення. Проте досі це городище включене до Державного реєстру нерухомих пам'яток України тільки як пам'ятка археології.

У 1356 році Путивль захопив литовський князь Ольгерд. Наприкінці XIV століття українські землі Великого князівства Литовського були поділені на повіті й волості. Путивль став повітовим центром, лишаючись одночасно резиденцією місцевих князів. На початку XV століття князівське правління в Путивлі припинилося, й Путивльщина опинилася під владою рильського князя Василя Шемяка. На початку 1500 року він разом зі своїм краєм перейшов під владу Великого князя московського Івана III. Унаслідок цього розпочалася війна Москви з Литвою, яка завершилася перемогою Москви у 1503 році. У 1523 році Великий князь московський Василь III Іванович ліквідував останнє удільне князівство й призначив до Путивля свого воеводу – князя Ф. Плещеева. Так Путивль разом з усією Сіверщиною потрапив під владу Московського царства і перетворився на найважливішу його прикордонну фортецю й значний центр міжнародної торгівлі. Особливістю військово-стратегічного розташування Путивля в цю добу було його протистояння двом супротивникам, що дуже різнилися тактикою і характером військово-інженерного мистецтва. Під стінами Путивля сходилися державні кордони Московського царства і Великого князівства Литовського (згодом – Польсько-Литовської Речі Посполитої), а між цими двома територіями клином до Путивля врізалося так зване Дике поле, не освоєне жодною з цих держав. Воно було джерелом постійної загрози татарських набігів. Все це спричинило ускладнення системи оборони міста. Для захисту від татар достатньо було простих деревоземляних укріплень,

а для захисту від добре озброєних західних сусідів необхідні були муровані фортифікації, які з'являться в Путивлі на зламі XVI–XVII століть.

На початку XVI століття внаслідок приєднання до Москви й збільшення військово-політичного значення Путивля

Рис. 6.
*Схема
розпланування
Путивля
на початку
XVI століття:*
1. Старий верхній
дерев'яний город.
2. Новий земляний
город.
3. Мовчанський
монастир.
4. Святодухівський
монастир.
5. Борисоглібський
монастир.
6. Конотопська
брама.
7. Новгородська
брама.
8. Глухівська брама.
9. Рильська брама.
*Реконструкція
автора*

розширюється посад, який у княжу добу був неукріпленим і прилягав до Городка з півночі. Тепер на плато розпланували радіально-секторно, фактично, нове місто з півкільцевим оборонним валом і тризубом головних вулиць-шляхів, які від Торгу розходилися на Конотоп, Новгород-Сіверський і Рильськ. Планувальним модулем міста слугувала довжина фортеці на Городку.

В історії містобудування України унікальність Путивля пов'язана як з акцією одномоментного розпланування нового посаду на плато (інших таких прикладів на Північному Лівобережжі

ми не знаємо), так і з загальною геометризованою структурою міста з чотирма вузловими точками, які в плані утворюють рівнобічний трикутник: Борисоглібський монастир на заході, фортифікаційний осередок на сході, пізніше перетворений на Мовчанський монастир, дерев'яна цитадель (Городок) на півдні і Святодухівський монастир на півночі. Як буде показано далі, кожна з зазначених вузлових точок міської структури мала свій храм. Строге радіально-секторне, по суті – півкільцеве розпланування міста є також неповторним на наших теренах. За результатами історико-містобудівних досліджень, проведених автором цієї книжки, встановлено, що секторна розпланувальна структура з півкільцевим валом і чотирма опорними композиційними точками прямо не пов'язана з містобудівною спадщиною княжої доби, не є наслідком поступового розширення сельбища від центру до периферії, а виникла через одномоментну реалізацію певної проектної концепції. Таке розпланування Путивля стало різкою зміною в процесі поступового розвитку міста, переходом до якісно іншого стану.

У XVI–XVII століттях Путивль, який займав територію на плато площею 230 гектарів, був оточений півкільцем зовнішнього оборонного валу з ровом завдовжки 4300 метрів. Таким чином, це місто було більшим, ніж тогочасні Псков і Смоленськ, поступаючись за розмірами тільки Великому Новгороду. Кінці укріпленої лінії впиралися в крутосхили берегів Сейму. Конструкції і габарити цих укріплень відомі нам з архівних джерел. Протягом XVII століття вал і рів не менш як двічі реконструювали. До середини століття ширина й висота валу становили близько 2 метрів, ширина і глибина рову – до 4 метрів. 1677 року у зв'язку з військовими діями в Україні (Чигиринські походи) Московська держава почала зміцнювати оборону своїх південно-західних кордонів. Тоді було збільшено й потужність путивльських міських укріплень. Ширину рову довели до 9 метрів, глибину – до 6 метрів, ширину валу – до 4,5 метрів, висоту – до 4 метрів. Ці роботи прова-

дилися під керівництвом путивльського воєводи князя Василя Голіцина. За нашими підрахунками путивльські стрільці виконали тоді в короткий термін величезний обсяг земляних робіт, перемістивши вручну більш як 100 тисяч кубометрів ґрунту.

Цей півкільцевий міський вал мав шість брам: з півночі – Новгородську, на якій у 1677 році спорудили шестигранну рублену однойменну башту з вишкою; із заходу – Борисоглібську й Конопотську; зі сходу – Глухівську й Рильську, на яких надбрамні башти споруджено між 1677 і 1684 роками. Мовчанська (Підмонастирська) брама не мала надбрамної башти. Із заходу й сходу місто захищали оборонні монастирі: Борисоглібський (стояв з напільного боку біля Борисоглібської брами, не зберігся) і вже згадуваний Мовчанський. Обидва стояли на горах коло Сейму на відстані прямої видимості (2200 метрів). Посередині між ними на Городку до річки виходила дводільна цитадель.

Півкільцевий вал московські містобудівники протрасували – при розширенні міста на початку XVI століття – радіусом, кратним модулю, що дорівнював довжині Старого дерев'яного города (укріплення Городка) – 100 мірних махових сажнів (176 метрів). Центром побудови абрису ліній укріплень була Вістова башта на Городку.

Цей півкільцевий вал довкола Путивля було зруйновано наприкінці XVIII століття під час перерозпланування міста. Нині жодних слідів його не лишилося.

Оскільки Путивль належав до першої прикордонної лінії захисту, створеної московським урядом у XVI столітті, – «Путивльського рубежа», – то укріплення Городка у XVI–XVII століттях зазнавали найістотніших змін, бо його було перетворено на внутрішню цитадель дуже ускладненої загальноміської системи оборони: до фортеці, яка займала територію первісного княжого дитинця, у 1585 році з півночі прибудували трохи менше за площею прямокутне в плані укріплення. Тепер первісна частина називалася Старим, Дерев'яним або Верхнім

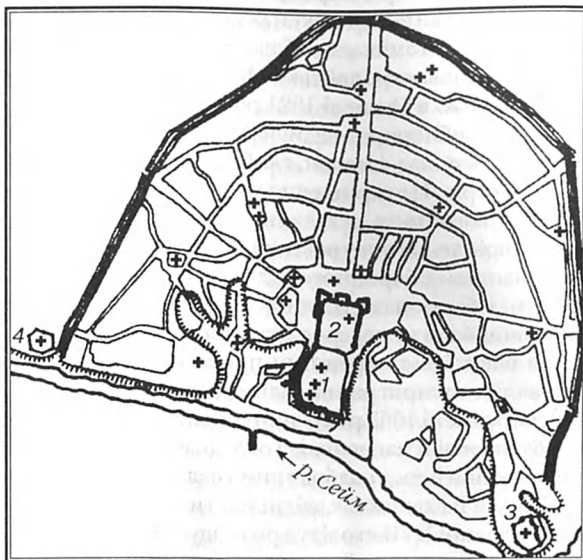
городом, нова – Меншим городом, або Новим земляним городом.

Внаслідок подій Смутного часу в Московській державі Путивль з 1613 року потрапив під владу Речі Посполитої, і лише за Деулінською угодою Москва повернула його собі. У 1618 році Путивль захопили й поруйнували запорізькі козаки під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Після того протягом 1620-х років уживалися заходи для підсилення всіх міських укріплень. У XVII столітті царський уряд надавав Путивлеві великого оборонного значення, тому збереглося дуже багато описів його укріплень. Згідно з цими описами, лінія укріплень Старого города складалася з невисокого земляного валу і дерев'яної стіни – частоколу з бойовим обходом, стрільницями й покрівлею. Крутосхили з боку Сейму ескарпували. Всього було дев'ять дерев'яних рубаних башт: дві надбрамні й сім глухих, з них сім – шестиграних, одна – восьмигранна й одна – чотиригранна. Вони мали назви: Передні проїзні ворота, Башта на розі проти Воеводського двору, Мала башта, Задні проїзні ворота до річки Семі (так у XVII столітті називали річку Сейм), Мала нова башта, Никитська, Фролівська, Іллінська, Вістова башти. Висота їх становила 6–8 метрів до покрівлі, висота наметових дахів – 4–5 метрів. Усі башти мали два-три яруси гарматного бою. На двох баштах були вишки, з яких спостерігали за місцевістю. Ці башти були пов'язані з двома в'їзними вузлами. Виділялася розмірами і висотою Вістова башта, що сягала 27 метрів, була чотириярусною, а на її вищій висів Вістовий дзвін. Усі башти значно виступали вперед за лінію дерев'яних стін.

Цікаве вирішення дістав головний в'їзд до Старого дерев'яного города: Передня проїзна брама розміщувалася у своєрідній "матні" типу старовинного "захаба" між Вістовою і виступаючою вперед Тайницькою баштами. Не можна було в'їхати в браму, не зробивши двох крутих поворотів у зоні близького прицільного обстрілу з цих башт. Городова стіна Старого дерев'яного города сполучалася з Тайницькою баштою

тарасами. Завдяки такому характерові в'їзного вузла в подорожнього, що їхав з Нового міста в Старий, створювалося хибне, перебільшене враження щодо потужності й загальної структури укріплень, як це видно з опису сирійського мандрівника Павла Алеппського середини XVII століття.

Рис. 7.
*План Путивля
укітці
XVII століття:*
1. Старий верхній
дерев'яний город.
2. Новий земляний
город.
3. Мовчанський
монастир.
4. Борисоглібський
монастир.
*Реконструкція
автора*

Таке незвичне інженерне вирішення із застосуванням тарас, яких більше в Путивлі не було, свідчить про те, що перед Передніми воротами в першій половині XVI століття, коли ще не було Нового земляного міста, містилася відвідна стрільниця, яку згодом, очевидно, на початку наступного століття, ліквідували. Рештками її можна вважати тараси з Тайницькою баштою. У Старому місті протягом XVII століття містилися Воеводський двір, «Приказна ізба і двір, де живуть дяки», як

зазначалося в описах, а також погребі, житниці, лазня, куховарня, дерев'яний Спасо-Преображенський собор і три дерев'яні парафіяльні церкви. На жаль, до нас не дійшло жодних свідчень про те, якими були ці чотири храми, оскільки вони були втрачені без будь-яких описів чи іншої фіксації.

Новий земляний город, прибудований у 1585 році, відомий за старими описами з 1626 року й реконструйований у 1665 році, був укріпленням змішаного баштово-бастіонного типу. Тут наявні впливи новоевропейської фортифікації, можливо пов'язані з роботою в Путивлі 1621 року відомого українського фортифікатора Онисима Радишевського. Висота земляного валу становить понад 4 метри, глибина рову – 4,26 метра, ширина – 6,5 метрів. Це укріплення на північних кутах мало два бастіони характерних регулярних обрисів і два «виводи» (зовнішні укріплення типу рavelіну) перед брамами. Даниною давнім традиціям оборонного будівництва були дерев'яні рубані башти: у бастіонах стояли Воскресенська й П'ятиницька восьмигранні башти, посеред північного фронту валу – шестигранна башта над передніми проїзними воротами, у західному валі – чотиригранна Іллінська надбрамна башта. Ці башти, споруджені 1665 року, тобто пізніше від башт Старого города, були вищі й масивніші, з обладнаними вишками. Прямкутні рavelіни перед надбрамними баштами мали «вороти», щоб підіймати на ланцюгах звідні мости через рів. Артилерія в другій половині XVII століття розміщувалася і в бастіонах, і на баштах. Як основний конструктивний матеріал використовували дубові колоди діаметром 22–25 сантиметрів. Вали й рови, згідно з давніми писемними джерелами, були «ослонены бревеньем сосновым и осиновым». Судячи з описів, ці укріплення через кожні 10–15 років потребували серйозного ремонту.

У Новому земляному городі розташовувалися «градцких и уездных всяких чинов людей избы и клети для осадныхъ времен», дерев'яна церква Воскресіння, льодовня, всілякі господарські споруди, криниці. 1621 року Онисим Радишевський

спорудив тут водопідіймач, яким було помповано воду з Сейму в спеціальний басейн.

Відколи наприкінці XVII століття Путивль втратив своє стратегічне значення, укріплення на Городку лишилися без догляду і десь після 1730-х років почали швидко руйнуватися. У 1838 році Д. Деменков так описав те, що побачив на Городку: «Но время все уничтожило, и теперь, среди бугров и могил, возвышается только частокол острога, как копья великанов на бессменной страже запустения». Протягом другої половини XIX століття і ці залишки майже зникли з лиця землі.

Сучасна топографія добре зберегла рештки Старого дерев'яного міста: ще цілі вал і рів північного фронту укріплень; щоправда, рів, дуже розмитий дощовими водами, перетворився, власне, на невеликий яр. Добре прочитуються на рельєфі місця, де колись містилися Передні й Задні проїзні ворота, башти. На місці Воеводського двору тепер стоїть скульптура «Ярославна». Жодних слідів Нового земляного міста нині немає, він зафіксований тільки на давніх планах і в описах.

Старовинне розпланування Путивля, зафіксоване на планах міста 1780-х років, було зумовлене трасуванням ліній укріплень, наявністю згаданих чотирьох композиційних вузлів по краях міста, головними шляхами. Тризуб головних вулиць, що сходилися до міського торгу перед Новим земляним городом, виник як розпланувальний прийом, що забезпечив проїзд найкоротшим маршрутом від фортеці до головних брам посаду. Ці три променя перетиналися кільцевими вулицями, протрасованими паралельно зовнішньому валу. В районі головної вулиці, що вела до Новгородської брами, були квартали однакової ширини між п'ятьма рівнобіжними кільцевими вулицями. Ми вважаємо це наслідком систематичного й одномоментного розмішування земельних ділянок для розселення значної кількості служилих людей. У південній, надсеймській частині міста розпланувальні елементи відповідали складному рельєфу (вулиці йшли по тальвегах і паралельно пругу рельєфу). Всі вулиці сходилися до композиційних центрів – Торгу, фортеці й трьох монастирів.

Протягом XVI–XVIII століть три з чотирьох головних осередків містобудівної структури Путивля (укріплення на Городку, Мовчанський і Борисоглібський монастирі) розташовувалися на високому березі Сейму, тому найвиразнішим завжди був «річковий фасад» міста. Помітна композиційна роль належала й архітектурним акцентам – Микільській церкві на однійменній горі, церквам Фрола і Лавра, Воскресенській, Вознесенській та іншим. У добу найбільшого розквіту, в середині XVII століття, в Путивлі налічувалося 26 храмів, майже половина з яких були зовсім невеличкими. Впродовж XVIII століття більшість дрібних храмів було ліквідовано, а ті дерев'яні, що лишилися, поступово замінили мурованими.

Для храмів, які були архітектурними домінантами, збоку від вулиць влаштовували невеликі площі з тим, щоби ці храми й каплиці не перешкоджали вуличному руху. Наслідком цього стали бічні завершення перспектив основних вулиць Путивля, окрім трьох головних, які мали осьові перспективи, спрямовані на оборонні башти. Загальна система архітектурних домінант міста була строго ієрархічною, трирівневою: головні містобудівні домінанти мали висоту 16–27 метрів і відзначалися ускладненістю силуету; архітектурні домінанти були простими за об'ємами й мали висоту 10–15 метрів; архітектурні акценти мали висоту до 9 метрів, проте й вони виділялися серед маси одноповерхової садибної забудови.

Рядова забудова Путивля у XVI–XVIII століттях була садибною, переважно одноповерховою. Житлові й господарські споруди стояли вздовж вулиць зі значними розривами. Внутрішньоквартальні простори займали сади й городи. Всі сім мурованих купецьких будинків, які були зафіксовані в Путивлі на момент до перепланування 1784 року, розташовувалися у дворищах, не виходячи на червоні лінії вулиць.

Який же вигляд мав Путивль у середині XVII століття, під час свого найбільшого розквіту? Серед усіх зображень та описів найбільш повне уявлення про тогочасне місто і його храми дають щоденникові записи православного араба,

сирійця Павла Алеппського (Халебського), котрий, будучи архідияконом і секретарем Антіохійського патріарха Макарія, супроводжував його у 1654 році під час подорожі до Москви через Україну. Путивль настільки вразив мандрівників, що йому Павло Алеппський присвятив чимало сторінок. Ось тільки деякі його враження, які ми подаємо за російським перекладом.

«Город Путивль показывался ясно вдали. Мы переехали границу земли казаков и прибыли на берег глубокой реки, называемой Саими. (...) Знай, что чрез этот Путивль идет дорога в землю Московскую из всех наших стран, и другого пути нет. Это очень важный проход. (...) Знай, что город Путивль – город обширный, расположен на высоком месте и поднимается над окрестностями; близ него протекает река. В нем множество плодовых садов и садиков при домах. Крепость этого города стоит на верху высокой горы: в земле казаков мы ни разу не видали подобной, и не мудрено – эти крепости царские: они построены из дерева, неодолимы, с прочными башнями, имеют двойные стены с бастионами и глубокими рвами, коих откосы плотно обложены деревом; входные концы мостов поднимаются на бревнах и цепях. Крепость большая и великолепная, неодолима и крепка в высшей степени, висока и прочно устроена на высоком основании, вся наполнена домами и жителями. Она расположена на отдельной круглой горе и заключает внутри водоем, в который вода скрытно накачивается колесами из реки. Внутри ее есть другая крепость, еще сильнее и неодолимее, с башнями, стенами, рвами, снабженная множеством пушек больших и малых, кои расположены в несколько рядов одни над другими. В крепости 4 церкви. (...) Число церквей в городе 24 и 4 монастыря на углах его. (...) Что касается вида их церквей, то все они, выстроены или из камня, или из дерева, или из кирпича, бывают как бы висячие и отличаются излишней пестротой. К ним всходят по высокой лестнице, ведущей на возвышенную окружную галерею. Каждая церковь имеет три двери: с запада,

юга и севера, по одной с каждой стороны. Таков вид всех здешних церквей. (...) Колокольни и башни бывают круглые и восьмиугольные, красивой архитектуры, с приподнятыми высокими куполами. Таков вид куполов их церквей: они приподняты, тонки, не похожи на купола земли казацкой, которые, подобно как в нашей стране, широки и круглы»*.

Розташування Путивля у російсько-українському прикордонні, його провідна роль у взаємозв'язках двох народів – усе це відбилосся на архітектурному середовищі міста, в якому органічно переплелися різні національні традиції. Найяскравішим прикладом цього можуть бути споруди Мовчанського монастиря. Водночас церкви Воскресіння Христового і Миколи Козацького демонструють нам пряме перенесення в муроване будівництво улюблених просторових побудов українських майстрів дерев'яної архітектури. Ансамбль Спасо-Преображенського собору – зразок типово московського храмового зодчества. Ці риси взаємопроникнення двох національних культур властиві й іншим містам цього краю – Рильську, Новгороду-Сіверському, Трубчевську й Стародубу.

Протягом XVI–XVII століть головними функціями Путивля як прикордонного міста були військово-адміністративна й торговельна. Через Путивль здійснювалися торговельні зв'язки Московського царства з Польсько-Литовською Річчю Посполитою, Туреччиною, Кримом, Молдовою, Валахією та іншими країнами. Сучасники зафіксували слова Лжедмитрія I про торговельне значення Путивля: «...кипяше мед и млеко, и ведоша торг самые знатные заезжие купцы-гречане златом, серебром, узорочными каменьями и дорогими товарами».

Близько 80 % населення міста складали так звані служилі люди. Вільнолюбні настрої їхні, здебільшого, були неприхильними до централізованої московської влади. Саме цим «батько російської історії» М. Карамзін пояснює великі успіхи Лжедмитрія I і повстанців І. Болотникова на Путивльщині: «...там жил старый дух литовский, там было скопище злодеев, беглецов и слуг опальных, они, естественно, ожидали мятежа,

**Алетский П.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1896. – С. 96–108.

как счастья». Цю думку підтверджує й тогочасний очевидець, голландський купець Ісаак Масса, котрий залишив мемуари про Московське царство. Він назвав Путивль «главою и зачинщиком всех мятежных городов».

Українські селяни й козаки, які тікали на незалюднені терени Слобожанщини від польсько-шляхетського гніту, прибували до Путивля, звідки путивльські воеводи розподіляли їх по надсеймських волостях. У тогочасних документах відзначені випадки (у 1638, 1639, 1648 роках), коли до Путивля одночасно приходило до десяти тисяч переселенців з України. 1648 року путивльський воевода писав у Москву: «А из-за рубежа де многие люди животы свои приводят в Путивль и Путивльский уезд, боясь от поляков разоренья».

Згідно з указом царя Олексія Михайловича було встановлено регулярне поштове сполучення між Москвою і Путивлем. Це зіграло свою роль під час повстання Богдана Хмельницького й національно-визвольної війни 1648–1654 років: усі російсько-українські торговельні, дипломатичні, розвідувальні контакти йшли через Путивль. Посередником у листуванні Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем був путивльський воевода Степан Гаврилович Пушкін, один із предків великого російського поета. У листопаді-грудні 1653 року в Путивлі перебувало російське посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним, яке їхало на Переяславську раду.

Московський уряд намагався піднести статус Путивля. Так з 1667 року розглядався проект відкриття в Путивлі єпископської кафедри. Під резиденцію єпископа у 1678 році планували віддати Мовчанський монастир. Готуючись до боротьби з Туреччиною за українські землі, цар Олексій Михайлович планував влаштувати свою ставку ближче до театру бойових дій – у Путивлі. Тому в 1671 році в Путивлі був збудований дерев'яний царський палац. Проте цей задум не був реалізований, два Чигиринські походи у 1677 та 1678 роках закінчилися для Москви невдало, тож царський палац, який простояв пустою, наприкінці XVII століття розібрали.

Відтак процвітання Путивля було недовгим. Досить було змінитися стратегічній ситуації у Східній Європі (поєднання Гетьманщини з Московським царством у 1654 році, хліборобська колонізація Дикого поля), як з 1680-х років починається занепад міста, пов'язаний з переміщенням торгових шляхів і державних кордонів. Путивль став повітовим містом Київської губернії (з 1708 року), а з 1732 року – Белгородської гу-

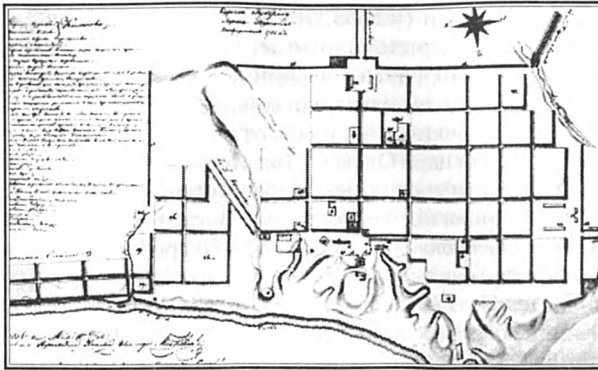

Рис. 8.
*Проект
перепланування
Путивля
1784 року*

бернії. З 1779 року його передали до складу Курського намісництва, а з 1797 й до 1920-х років він був повітовим містом Курської губернії.

Занепад міста проявився у втраті сенсу містобудівної і фортифікаційної системи, руйнуванні укріплень, зменшенні кількості архітектурних доміант. Так, дерев'яний Спасо-Преображенський собор на Городку був ліквідований у 1770 році; Борисоглібський монастир знищено у 1764 році, а в 1834 році всі його будівлі були безслідно розібрані.

Принципово новий етап розвитку міста знаменує 1784 рік, коли російська імператриця Катерина II затвердила проєкт перепланування Путивля. У ті часи по всій Російській імперії на зміну попереднім органічним містобудівним структурам

утверджувався принцип правильного (регулярного) міста. При цьому в душі концепції імператриці Катерини II про «добре упорядковану поліцейську державу» ідея регулярності розумілася як засіб адміністративної централізації, упорядкування міста, спрощення орієнтації в ньому та уніфікації забудови. Нові проектні плани 1780-х років вирішували питання «каким образом впредь к лутшему регулярству порядочные кварталы и улицы учредить». Для кожного міста наперед обирався певний розпланувальний прийом, а ступінь складності міського плану був обумовлений чисельністю мешканців та площею сельбища. Вулиці були прямолінійними й орієнтувалися на архітектурні доміканти у вигляді строго осьових перспектив. Головні міські площі розплановувалися поблизу берегів річок, а на місці знесених фортечних валів прокладалися бульвари. До початку XIX століття у більшості міст імперії перша серія таких проектів була частково реалізована. Проте виявилися їх суттєві недоліки, головним чином внаслідок ігнорування ландшафтних особливостей.

Водночас з Петербурга по всій імперії централізовано почали розсилатися так звані зразкові проекти, згідно з якими уніфіковувалося все – від фасадів будинків до малих архітектурних форм і навіть парканів. При цьому були детально опрацьовані: протипожежні вимоги, такі, як необхідність залишати розриви між будинками і будувати брандмауери, заборона укривати дахи соломомою; санітарні вимоги – винесення за місто, нижче за течією річки, кладовищ і виробничих об'єктів. Центральні квартали спеціально виділялися під муровану забудову. Тільки на периферії дозволялася дерев'яна забудова. Ширина вулиць строго регламентувалася: головних – 10 сажнів, другорядних – 5 сажнів. Рядова забудова виводилася на червоні лінії вулиць, з'явилася периметральна забудова кварталів, поступово збільшувалась масштабність забудови.

Усі ці містобудівні заходи мали певне прогресивне значення і відбувались в загальноєвропейському річищі. Проте одержавленість цієї сфери і явний імперський диктат викликали

цілком зрозумілі заперечення у тодішньої прогресивної громадськості. Ось як сприймав ці класицистичні перепланування правнук останнього гетьмана України К. Розумовського, видатний російський поет граф О. Толстой:

Ревенный цвет и линия прямая –
Вот идеал изящества для нас.
Наследники Батяя и Мамаю,
Командовать мы приучили глаз
И, площади за степи принимая,
Хотим глядеть из Тулы в Арзамас.
Прекрасное искать мы любим в пошлом –
Не так о том судили в веке прошлом*.

* Полное собрание
сочинений
гр. А. К. Толстого. – Т. 1. –
СПб.: Изд-во А. Ф. Маркса,
1907. – С. 64.

У цьому радикальному несприйнятті казенного російсько-го класицизму нащадка К. Розумовського підтримав нащадок ще одного гетьмана – Євстафія (Остапа) Гоголя. У знаменитій статті М. Гоголя «Об архитектуре нынешнего времени» зроблено присуд імперським тенденціям містобудівної уніфікації: «...новые города не имеют никакого вида. Они так правильны, так гладки, так монотонны, что, прошедши одну улицу, уже чувствуешь скуку и отказываешься от желания заглянуть в другую. Это ряд стен, и больше ничего ... Прочь этот схоластицизм; предписывающий строения ранжировать под одну мерку и строить по одному вкусу! Город должен состоять из разнообразных масс, если хотим, чтобы он доставлял удовольствие взорам»**.

Хоч як би ми критикували ці класицистичні реконструкції, мусимо визнати, що в цілому вони забезпечували розвиток містобудівних утворень на засадах спадкоємності, а директивність цих заходів не йшла ні в яке порівняння з нормативною невблаганністю пізнішої радянської доби. Імперська влада все-таки зважала на потреби й інтереси обивателя. Проілюструємо це двома розлогіми цитатами. У текстовій частині проекту перепланування Курського намісництва повітового міста Путивля 1784 року після всіх нормативних приписів за-

** Гоголь И. В. Собрание
сочинений в 6 томах. –
Т. 6. – М.: Гос. изд-во худ.
лит., 1953. – С. 45, 55.

значено: «Партикулярные каменные дома могут строить против протчих вновь строящихся городов по представляемым при сем примерным фасадам под № 1, 2 и 3 ... По желанию хозяев дозволить строить и выше сих фасад, и с лутшим украшением... У которых обывателей нынешние строения не придут в линию, оставить до такого время, когда сами собою обветшают и другим каким случаем уничтожатся, или хозяева сами добровольно и прежде того перестроить по плану пожелают, дабы обыватели не претерпели убытка от сломки дворов, еще к житию годных... Если чего в натуре исполнить будет не можно и востребуется надобность сверх сего расположения что поправить, предоставить господину генерал-губернатору»*.

* РДА ВМФ. – Ф. 3/1. –
Он. 25. – Спр. 2522.

Значно пізніше, 1 жовтня 1836 року, міністр внутрішніх справ імперії граф Д. Блудов направляє на місця циркулярний припис щодо правил складання планів міст. У ньому міститься, серед іншого, й така вимога: «При составлении новых проектов стараться как можно более приспособляться к действительному положению города, дабы не произвести значительной помки, всегда тягостной и для правительства, и для жителей»**.

** ПЦДАУК. – Ф. 442. –
Он. 68. – Спр. 369. –
Арк. 55–57.

Що ж стосується перепланування Путивля, то автор цього проекту цілковито зігнував неповторну півкільцеву розпланувальну систему міста початку XVI століття, механічно наклавши на неї регулярну шахову мережу вулиць. На жаль, цей план було реалізовано. І тільки у південній частині Путивля в умовах складного рельєфу збереглося стародавнє ландшафтне розпланування. На час здійснення цього перепланування населення міста становило близько 4000 чоловік, з чого можна зробити висновок, що при такій чисельності мешканців і значній площі сільбища чимало дворич мали бути порожніми, незабудованими. Ця обставина й уможливила здійснення такого радикального перепланування.

Упродовж XIX століття в Путивлі поступово зменшувалася кількість церков, а на 1914 рік їх лишилися тільки 7 (з 20,

зафіксованих у 1768 році). Дослідник Путивля Я. Левицький перераховує ті 26 храмів, які на початок ХХ століття не збереглися, але про які в його час були хоч якісь відомості. Це П'ятницька церква «что в торгу», П'ятницька церква «что на посаде», П'ятницька церква «стара», Георгіївська церква «в Городку», Георгіївська церква «нова», Георгіївська церква «в торгу», Фролівська церква «от Молчанского монастыря», Микола-Запольська, Косьмо-Дем'янівська, Староблаговіщенська, Успенська на Городку, Успенська на торгу, Іллінська «что в торгу», Нікітська, Миколаївська «казармська», соборна Спасо-Преображенська на Городку, Воскресенська на Городку, Троїцька, Афанасіївська з бічним вівтарем Св. Кирила, Миколаївська Колодязька, Петропавлівська, Воздвиженська дерев'яна, Воздвиженська мурована, Покровська «на посаді», Покровська двохрамська, Предтеченська на кладовищі. Аналіз відомостей про втрачені та збережені церкви Путивля дозволяє дійти висновку про те, що далеко не завжди на місці втраченого храму будувався однойменний новий.

У ХІХ столітті образ Путивля був цілком традиційним і досить елегичним. Про це чудово написав уже згадуваний Д. Деменков: «В виду тихой Семи, крутими, роскошными изгибами пробирающейся к городу, где, с одной стороны, с высот правого берега сходят навстречу царице курских рек домики, сады, огороды путивльских жителей, с другой стороны необозримые луга расстилают ей зеленую пелену свою, и взор на пространстве сорока верст то следит за излучистым течением реки, то разбегается по пышным муравчатым коврам, на которых блестят заливы и протоки, мелькают села, рощи и отдаленные леса, или любитесь бесчисленными садами, которые, осеняя вершины и скаты холмов, обвиваясь около зданий и спускаясь вместе с ними в лощины и крутояры, составляют лучшее украшение одного из древнейших городов России».

Протягом ХІХ століття в Путивлі значного розвитку набуло муроване цивільне будівництво. Зводяться панські будинки

генерала Касинського, поміщиків Єфремова, Черепова, графа Головіна, купця Брежнева, будівлі адміністративні (земство, поліцейське управління), торговельні (магазин купця Брянцева, торгові ряди купців Пономарьових), навчальні (ремісниче училище Маклакова, жіноча прогімназія імені княгині Євфросинії Ярославни). Деякі з цих споруд були двоповерховими. Завдяки цьому збільшився загальний масштаб забудови. Стилїстика забудови відобразила основні етапи архітектурного процесу XIX – початку XX століть: класицизм, романтизм, історизм, модерн, а також місцевий архітектурний фольклор. Так сформувалося неповторне архітектурне середовище старого Путивля, що характеризувалося певним ліризмом і винятковою психологічною комфортністю.

Радянський період приніс значні руйнування і спотворення містобудівної композиції та архітектурного середовища Путивля, знищення шедеврів архітектури. Як писав у 1918 році російський поет В. Кирилов:

Мы во власти мятежного, страстного хмеля,
Пусть кричат нам: “Вы – палачи красоты”.
Во имя нашего Завтра – сожжем Рафаэля,
Разрушим музеи, растопчем искусства цветы⁶.

⁶ Грядущее. – 1918. – № 2. – С. 4.

Відповідно до таких настанов більшовицької влади у Путивлі було знищено більшість храмів, які були містобудівними домінантами, і всі каплиці, що були архітектурними акцентами в забудові.

Захисником путивльських храмів у 1920-х роках виступив київський професор Федір Людвигович Ернст, німецьке походження котрого не завадило йому стати одним із чільних українських мистецтвознавців та подвижників охорони пам'яток у найстрашніші часи більшовицького терору. Народився Ф. Ернст у 1891 році в Києві. Дитинство його пройшло неподалік Путивля, в Глухові. Тут він у 1909 році закінчив зі срібною медаллю гімназію і виїхав на навчання до Берліна.

Завершив вищу освіту у Київському університеті. За студентську наукову роботу «Київська архітектура XVII–XVIII століть» отримав золоту медаль. До найвизначніших друкованих праць мистецтвознавця Ф. Ернста належить перша ґрунтовна

Рис. 9.
*Професор
Федір
Людвигович
Ерст*

монографія про його приятеля, великого українського митця Георгія Нарбута (1926), провідник «Київ» (1930), монографії «Українське мистецтво» (1919), «Український портрет XVII–XX століть» (1925). У 1926–1930 роках професор Ф. Ерст працював краєвим інспектором з охорони пам’яток культури. За активну пам’яткоохоронну діяльність його було заарештовано у 1933 році й через 9 років поневірянь розстріляно в Уфі 28 жовтня 1942 року.

Ф. Ернст зосередив основні зусилля на врятуванні найцінніших архітектурних пам'яток Путивля – Мовчанського монастиря і Спасо-Преображенського собору. Після пожежі 1921 року собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря ніким не використовувався і не ремонтувався. Внаслідок цього він опинився в аварійному стані: були втрачені не тільки розписи, а й елементи основних архітектурних конструкцій. Це з'ясувала 19 липня 1929 року комісія в складі завідувача Глухівським округовим музеєм Я. Морачевського, завідувача Путивльським районним музеєм П. Корнеєва та техніка М. Канучина. Собор потребував термінового проведення протиаварійних робіт. Для цього Народний комісаріат освіти Української Соціалістичної Радянської Республіки виділив на 1929/1930 господарський рік аж 800 (!) карбованців* на ремонт та охорону собору. Проте через рік, у серпні 1930 року, завідувач Конотопським округовим музеєм О. Маліношевський зафіксував погіршення технічного стану не тільки собору, а й усіх будівель і споруд Мовчанського монастиря. При цьому навіть з асигнованих 800 карбованців було використано лише 15 (!), бо Путивльський райвиконком не виділив необхідних будівельних матеріалів. А за підрахунками фахівців на той момент на реставрацію монастирського комплексу потрібні були вже десятки тисяч карбованців.

А між тим професор Ф. Ернст ще у 1927 році запропонував владі повернути весь комплекс Мовчанського монастиря релігійній громаді, зобов'язавши її відремонтувати собор, дзвіницю та інші будівлі. Він писав Глухівському окрвиконкому: «...монастир має велику історико-художню цінність і всі його будови перебувають під загрозою скорого руйнування (немає водостічних труб, погана покрівля і дощова вода протікає в будівлю), так як немає коштів не тільки на його ремонт, а й навіть на зарплату сторожу по охороні майна...». Найдивовижніше те, що з такою пропозицією тоді погодилися і влада в Путивлі, і Наркомат освіти УСРР. Але в ті часи всі ці питання вирішувало всесильне каральне відомство – НКВС. Воно не дало згоди на повернення монастиря віруючим.

* Сміхотворна сума як для ремонтно-реставраційних робіт.

* У ті часи територія
Української СРР
поділялася на області,
а на округи.

Тоді, зважаючи на загрозу руйнування монастирських будівель, О. Маліношевський звернувся до Київської крайової інспектури охорони пам'яток, яку на той час очолював саме професор Ф. Ернст, з пропозицією оголосити Мовчанський монастир Всеукраїнським історико-культурним заповідником і після цього отримати кошти на його реставрацію з державного бюджету.

Проте добитися рішення Раднаркому УСРР з цього питання пам'ятоохоронці не змогли. Натомість була отримана згода Конотопського округового виконкому* оголосити Мовчанський монастир заповідником місцевого значення і передати його у відання Конотопського округового музею. Але з цим не погодився Путивльський райвиконком, який заявив, що планує розмістити в колишньому монастирі музей. Насправді ж монастирські будівлі були віддані під «Заготзерно».

Професор Ф. Ернст активно допомагав зберегти ще одну путивльську пам'ятку – Спасо-Преображенський собор. Собор у ті роки перебував у користуванні релігійної громади, проте потребував коштів на проведення ремонтно-реставраційних робіт. Ф. Ернст підтримував клопотання громади про надання державної дотації на ремонт. Все це не минулося йому безкарно. Восени 1930 року його звинуватили у «викривленні загальної політичної лінії, а саме – в шкідницькому з політичної точки зору ставленні до пам'яток колишнього культового призначення» і вигнали з роботи. А після арешту в 1933 році всі ці факти йому поставили у вину під час слідства.

Після арешту Ф. Ернста церковні пам'ятки Путивля вже не було кому захищати. Відтак у 1930-х роках знесено муровані Микільську горню (1863 року), Покровську двохрамську (1865 року), Благовіщенську (1865 року) та Вознесенську (XIX століття) церкви.

Руйнування давніх путивльських храмів тривали і в повоєнну добу, незважаючи на те, що у 1954 році центральні органи республіки направили на місця директиву про заборону розбирання пам'яток архітектури та тих старовинних споруд, які

ІСТОРІЯ ТА АРХІТЕКТУРНА
СПАДЩИНА ПУТИВЛЯ

* ДАСО. – Ф. Р-33-13. –
Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 32.

* ДАСО. – Ф. Р-33-13. –
Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 52.

* Поштова скринька
(прим. автора).

* ДАСО. – Ф. Р-33-13. –
Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 67.

* Тактоді помілязаво
позначали собор Р'єдны
Богородиці Молчанськыаго
монастыря.

* Поштова скринька
(прим. автора).

мають історико-архітектурну цінність, але не включені до списку пам'яток архітектури^{1*}. Це рішення було підтвержене у 1959 році, зокрема вказувалося на неприпустимість руйнування Софроніївського монастиря під Путивлем й вимагалося встановити охоронні зони навколо пам'яток архітектури^{2*}.

Проте в Путивлі місцеве начальство думало інакше. 13 серпня 1962 року голова Путивльського райвиконкому К. Міщенко звертається до Сумського облвиконкому (цитуємо мовою оригіналу): «Исполком Путивльського райсовета депутатов трудящихся при этом направляет акт технического состояния, генеральный план и фотографии здания бывшего Молчанского монастыря, которое расположено на середине двора предприятия п/я^{3*} № 25 и значится архитектурным памятником. Ввиду того, что указанное здание по заключению комиссии пришло в негодность и угрожает обвалом на территории завода, что может иметь человеческие жертвы и, кроме того, не представляет исторической ценности и является помехой предприятию, – просит исполком Сумского облсовета войти в ходатайство перед Советом Министров УССР о снятии указанного здания с учёта архитектурного памятника и разрешении на его разборку»^{4*}. У відповідь на це Сумський облвиконком 10 жовтня 1962 року звернувся таємним листом до центральних органів республіки з таким клопотанням: «Виконком Сумської обласної ради депутатів трудящих вважає за необхідне виключити з списків пам'ятників архітектури Сумської області об'єкти, які не являють собою архітектурної та художньої цінності. Деякі такі церкви, раніше включені в списки пам'ятників архітектури, знаходяться на головних вулицях і площах міст, де потрібна перепланівка і забудова новими будівлями. Так, в місті Путивлі бувший собор Флора і Лавра^{5*} захирашує територію п/с^{6*} № 25 і перебуває в аварійному стані. На відбудову та реставрацію собора Флора і Лавра і інших подібних об'єктів, введених раніше до списків пам'ятників архітектури, не раціонально витратити державні кошти

і будівельні матеріали»⁴. Такі вироки тодішня компартійна влада винесла ще кільком пам'яткам Глухова, Лебедина, Охтирки, Сум...

Тоді Мовчанський монастир вдалося відстояти, а от муровану Воскресенську церкву кінця XVIII століття було зруйновано. На місцях знищених храмів або взагалі нічого не збудовано, або зведено будівлі, що не мають ніякої історико-архітектурної цінності. Лише на місці зруйнованої Микільської церкви на однойменній горі у 1971 році було поставлено пам'ятник партизанському генералу Сидору Ковпаку. Завдяки розміщенню над річкою на горі у зоні високої композиційної активності цей монумент став помітною домінантою в панорамі міста.

У результаті знесення протягом 1960–1970-х років цілого кварталу в центрі Путивля нині його головний майдан з пам'ятником Леніну не має жодної архітектурної домінанти. Простір майдану дуже великий і архітектурно зовсім не вирішений, унаслідок чого він більше схожий на сільський вигін. У 1970–1980-х роках уздовж центральних вулиць міста було збудовано чимало п'ятиповерхових житлових будинків. Вони порушили історично сформовану масштабність архітектурного середовища. Ще один негативний результат такої містобудівної політики – поступова втрата значних історичних будівель і оригінальних споруд традиційної забудови Путивля XIX – початку XX століть.

У цілому для сучасного Путивля характерне дискретне розташування пам'яток культурної спадщини з кількома ділянками високої концентрації цих пам'яток. Цінність містобудівного комплексу Путивля збільшує добра збереженість великих ділянок археологічного культурного шару VIII–XIII століть, фрагментів розпланування XIII–XVI століть та кінця XVIII століття, неповторний природний ландшафт.

Систематичні обміри, фотофіксацію і дослідження архітектурних пам'яток Путивля розпочали у 1957–1958 роках співробітники Київського науково-дослідного інституту теорії та

⁴ ДАСО. – Ф. Р–3343. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 101.

історії архітектури В. Мойсеєнко, Н. Новаковська, В. Ясієвич, П. Макушенко. Початок практичної реставрації пам'яток архітектури на Сумщині загалом і в Путивлі зокрема датується першою половиною 1950-х років, коли роботи виконувала Чернігівська міжобласна науково-реставраційна майстерня. З другої половини 1960-х років обсяг реставраційних робіт дещо збільшується. Тоді всі роботи виконувала Чернігівська майстерня. Для кращої організації робіт у Сумах 1968 року було створено Сумську реставраційну дільницю Чернігівських майстерень. У 1978 році на базі Сумської дільниці Чернігівських майстерень було створено Сумську госпрозрахункову спеціальну науково-реставраційну виробничу дільницю. Спочатку на території області в структурі Сумської майстерні були дві дільниці – в Сумах та Путивлі. Згодом, у міру розширення робіт на пам'ятках архітектури були створені реставраційні дільниці в Охтирці, Глухові, Ромнах, Лебедині, Тростянці.

1960-ми роками датуються перші проекти реставрації архітектурних пам'яток Мовчанського монастиря. Проектно-кошторисну документацію на пам'ятки архітектури для Сумської реставраційної майстерні на початку 1980-х років виконував інститут «Укрпроектреставрація». В 1987 році у Сумах було створено комплексну бригаду від Харківського відділу інституту «Укрпроектреставрація», яка у 1988 році переросла у самостійний комплексний архітектурно-реставраційний відділ. Біля витоків проектної організації стояли В. Ухань (начальник відділу), В. Трегубов (головний архітектор проектів) та архітектор Ю. Близнюк. Усі вони зробили значний особистий внесок у дослідження і реставрацію пам'яток Путивля. Загалом за період 1968–1995 років сумські реставратори відреставрували понад 50 пам'яток архітектури, у тому числі й основні пам'ятки Путивля. Після 1995 року настала криза реставраційної справи в Україні загалом і на Сумщині зокрема, наслідки якої не подолані й досі.

Комплексні дослідження Путивля як цілісної пам'ятки старовинного містобудівного мистецтва вперше провів автор цієї

книжки за участю архітектора В. Ленченка у 1986–1987 роках. Тоді було складено історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони пам'яток, пропозиції щодо організації заповідника і проект положення про нього. При цьому було виявлено і поставлено на державний облік декілька пам'яток архітектури, складено список значних історичних будівель і традиційної міської забудови для урахування її при майбутніх реконструкціях Путивля. До складу роботи було включено також проектні пропозиції щодо реконструкції путивльського дитинця – Городка – з натурним відтворенням трьох дерев'яних фортечних башт і позначенням фортифікаційних ліній і тих башт, які не збереглися.

Здійснена у згаданій нашій роботі комплексна оцінка міської території за ступенем історико-культурної цінності показала, що найціннішою є неширока (до 400 метрів) смуга берегових схилів уздовж річки Сейм і плато від Коптевої гори на сході до Микільської гірки на заході, а в центральній частині міста – кілька кварталів, у яких розташовані церква Миколи Козацького й ансамбль Спасо-Преображенського собору.

Відповідно до описаної містобудівної ситуації та профілю Путивльського історико-культурного заповідника, створеного у 1986 році, до його складу ввійшли найважливіші пам'ятки архітектури й археології. Територія заповідника (площею 2 гектари) на початковому етапі включала Мовчанський монастир. Для забезпечення ефективної комплексної містобудівної охорони культурно-історичного і природного довкілля та об'єктів культурної спадщини було встановлено обширну охоронну зону заповідника, яка охоплює Коптеву гору, Городок, Микільську гірку, всю берегову частину міста і його центральний майдан. Церква Миколи Козацького і Спасо-Преображенський собор мають невеликі окремі охоронні зони. Зона регулювання забудови площею 170 гектарів охоплює більшу частину міста на плато. До зони охорони ландшафту площею 8000 гектарів входять берегові схили й заплава річки Сейм. Режимом всіх зон досить суворо регламентують будівельну і господарську

діяльність, ставлячи містобудівні процеси у цивілізовані рамки, притаманні історичному місту.

Найважливішим об'єктом заповідника донедавна був Мовчанський монастир. Докладніше ми розповімо про нього пізніше, в наступному розділі. А поки що зазначимо, що споруди Мовчанського монастиря, хоч і дуже перебудовані, це – єдиний збережений в Україні ансамбль російського фортечного зодчества початку XVII століття. Через наявність у Мовчанському монастирі двох висотних споруд – собору й дзвіниці – він є головною містобудівною домікантою найстародавнішої частини Путивля. Його добре видно зі стародавніх городищ, які низкою простяглися вздовж Сейму, в тому числі і з Городка.

Реставрація монастирського ансамблю, розпочата у 1970-х роках, здійснювалася дуже мляво і майже не дала практичних результатів. Первісно у відреставрованих монастирських будівлях планувалося розмістити великий музейний комплекс. Але, оскільки заповідник не впорався із реставрацією, 1991 року з ініціативи місцевої влади монастир повернули Українській Православній Церкві для використання за початковим призначенням. Спершу тут був чоловічий монастир, згодом – жіночий. Нині, завдяки підтримці керівництва Сумської облдержадміністрації, вперше за багато десятиліть, активно ведуться реставраційні роботи, впорядковується монастирська територія. Проте монастир як комплексна пам'ятка архітектури й містобудування європейського значення і надалі має перебувати під захистом держави, щоб забезпечити всі умови, пов'язані з його вивченням, охороною і науковою реставрацією.

У західній частині міста підноситься мурована двоповерхова церква Миколи Козацького 1735 року з дзвіницею, прибудованою у 1770 році. Вона тридільна одноверха, повторює улюблений тип церкви в українському народному зодчестві. На північній околиці міста розташований на диво гармонійний архітектурний ансамбль, що складається з мурованих Спасо-Преображенського (колишнього Святодухівського) собору

(1617–1693 роки), Хрестовоздвиженської надбрамної церквиздвіниці (1697–1707 роки) та муру з брамою (XVIII–XIX століття). Ансамбль належить релігійній громаді. Про нього у нас буде окрема розповідь.

Решта цінних архітектурних споруд Путивля датуються другою половиною XIX – початком XX століть. Серед них виділяється яскрава високохудожня пам'ятка неокласицизму початку XX століття – будинок поміщика Черепова, у якому нині розміщується Путивльський краєзнавчий музей. Привертає увагу надзвичайно висока якість скульптурного декору – ліпний фриз, маскарони над вікнами тощо.

Більшість архітектурних пам'яток Путивля має функціональне використання, наближене до первісного, що сприяє їх подальшому збереженню.

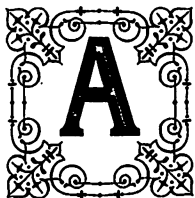
Певної упорядкованості образу міста надає регулярне класицистичне розпланування. Проте для нього, як і для древнього ландшафтного розпланування берегової частини Путивля, характерні відсутність осьових перспектив на архітектурні доміанти, переважання бічних візуальних аспектів і точок зору, видів на пам'ятки через «прозори» у периметральній садибній забудові кварталів.

Для регенерації архітектурного середовища Путивля необхідно провести функціональне впорядкування території міста, вивіши з міського центру та з археологічних зон промислові підприємства. При впорядкуванні міського центру доцільно відзначити місця розташування втрачених архітектурних доміант, особливо церков. В Україні й Росії щодо цього існує давня історична традиція: якщо зруйнований храм не можна відбудувати, на місці його престолу ставиться каплиця. Таких каплиць у Путивлі можна поставити чимало. А щоб сучасна забудова Путивля відповідала статусу заповідного історичного міста і була співмасштабною довкіллю, необхідно впроваджувати малоповерхову забудову за індивідуальними проектами. Надзвичайно актуальною проблемою для Путивля є створення необхідної інфраструктури туризму. Зараз місто еконо-

мічно занепадає, і його відродження, враховуючи визначну культурну спадщину й чудове природне довкілля, пов'язане саме з розвитком туризму та рекреаційного потенціалу.

Отже, і охорона, і раціональне використання пам'яток архітектури, і створення готелів, кемпінгів, баз відпочинку, і вивчення можливостей для реконструкції та упорядкування міста – проблеми взаємопов'язані, які слід вирішувати комплексно, на засадах пріоритетності збереження культурної спадщини.

Мовчанський монастир

рхітектурний комплекс Мовчанського монастиря міститься на південно-східній околиці міста. Він посідає високий пагорб-останець правого корінного берега Сейму і включає такі муровані з цегли споруди: собор Різдва Богородиці, надбрамну дзвіницю, теплу церкву Різдва Іоана Предтечі, настоятельський корпус, оборонний мур з наріжною баштою, трапезну, а також два господарські корпуси на зовнішньому монастирському дворі. Собор і дзвіниця є головними містобудівними домінантами в панорамі Путивля. З північного боку збереглися два оборонних мури – внутрішній, що безпосередньо оперізував монастирську територію, і зовнішній, вздовж дороги до Сейму. Ці мури – чи не єдині зримі рештки колись грізної мурованої фортифікації Путивля.

Монастир органічно вписано у неповторний за красою епічний ландшафт, який втішає мальовничою річкою, що вільно розливається луками під зеленими пагорбами. Таких ідилічних краєвидів нині в Україні збереглося дуже мало. Але з історичного погляду ця картина дещо оманлива: заглиблюючись в минуле, можна виявити нині приховані чи забуті драматичні пристрасті, що вирували на берегах Сейму протягом XVII століття: «Это благословенное и ныне столь спокойное Посеймье – некогда главный притон самозванцев и гнездо возмутителей, откуда неистовые толпы стремились беспрестанно буйствовать на пепелище отечества», – так стильно висловився про Путивль вже згадуваний нами краєзнавець першої половини XIX століття Д. Деменков.

Мовчанський монастир має надзвичайно складну й заплутану історію. Атрибуція* його в цілому та окремих споруд донедавна не була з'ясована. Всі дотеперішні атрибуції, зроблені в XIX та XX століттях, доводиться визнати сумнівними. Досі більшість дослідників датували стіни й башти монастиря початком XVII століття, надбрамну дзвіницю – 1700 роком,

*Атрибуція – визначення дати будівництва, функціонального типу будівлі, замовника і автора.

собор Різдва Богородиці – 1630–1636 роками. Вперше ці атрибуції оприлюднив архімандрит монастиря Сосфен у рукописі «Краткая историческая записка о Путивльском монастыре» 1855 року, а опублікував у своїй праці 1884 року П. Преображенський. Деякі відмінності вніс Ю. Нельговський, котрий датував собор кінцем XVI – початком XVII століть і вважав його не Богородичним, а Фрола і Лавра. Принципово іншу атрибуцію

Рис. 10.
Загальний вигляд
Мовчанського
монастиря
з Городка.
Фото
Г. Логвина
1970-х років

запропонували дослідники монастиря В. Трегубов та В. Черський: собор разом із дзвіницею, яка насправді первісно була фортечною надбрамною баштою, разом із мурами та наріжними баштами споруджено в один будівельний період у перші роки XVII століття (1602–1604 роки).

Розглянуті в хронологічній послідовності повідомлення різних історичних джерел, які стосуються Мовчанського монастиря, дозволяють остаточно з'ясувати історію виникнення монастиря та атрибуцію його споруд. У результаті вимальовується такий розвиток подій.

У 1405 році за 20 кілометрів на північний схід від Путивля, поблизу нинішнього села Нова Слобода над болотом Молче на місці об'явлення чудотворної ікони Богородиці виник монастир, який дістав назву Молченського. Головною святинею

його була чудотворна ікона Мовчанської Божої Матері, на початку XVII століття перенесена до путивльського монастиря, який і успадкував цю історичну назву.

У 1591 році у Путивльських «писцових книгах» з'являється запис: «В Путивльском уезде от города 20 верст монастырь Молченский, да того ж монастыря на посаде в остроге теплый храм Софии, Премудрости Божией, да собор Пресвятыя Богородицы». Цього таки року монастирський ігумен Пафнутій купив у Путивлі «осадный двор», на якому поставив цер-

Рис. 11.
*Мовчанський
монастир.
Фото
1870-х років*

кву Фрола і Лавра. Протягом 1592–1593 років наведені відомості повторюються в грамоті московського царя Федора Іоановича, яку було надано ігумену Пафнутію.

Саме в ці роки монастир над болотом Молче зруйнували татари, тому ченці на чолі з ігуменом Пафнутієм переселяються до Путивля. У 1597 році в документах уперше згадується самостійний Путивльський монастир і його перший ігумен Ілля, котрий скаржився до Москви на надмірні податки, якими обкладено монастир і приписну до нього церкву Фрола і Лавра. У відповідь надійшла жалувана грамота від 5 вересня 1597 року: «И аз Иов, патриарх царствующего града Москвы и всея Руссии, игумена Илию с братьею, и того монастыря

Фроловського попа пожаловал: дани своєю церковныя и казенных пошлин иматъ не велел для того, что тот монастырь стал вновь, и государевы руги к тому монастырю нейдет, приходу к той церкви немного и монастырская вотчина запустела».

У 1602 році путивльський ігумен Ілля посилає в Москву чолобитну, в якій є такі слова: «Строится де у Путивле Государева Богомоля Рождества Пречистой Богородицы обший монастырь вновь, за посадом, над Крынкою». Це – перша згадка про

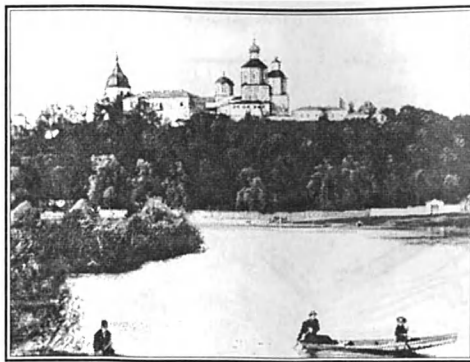

Рис. 12.
*Панорама
Мовчанського
монастиря
від річки Сейм.
Фото кінця
XIX століття*

будівництво Мовчанського монастиря з топографічною прив'язкою (річка Кринка протікала через Путивль з півночі й сходу від монастиря). У 1603 році московський цар Борис Годунов надав монастирю нові маєтності й подарував коштовну панагію.

18 листопада 1604 року Путивль добровільно здався Лжедмитрію I, присягнувши йому на вірність як законному московському цареві. Відтоді й до 26 травня 1605 року Мовчанський монастир був резиденцією Самозванця. Його сучасник, свідок тих подій, француз Яків Маржерет у своїх «Записках про Росію» підтверджує наявність в Путивлі мурованої фортеці.

У 1605 році внаслідок бойових дій Смутного часу Молченський монастир над болотом Молче було вщент зруйновано,

ченці його полишили напризволяще, а маєтності передано Пугивльському Мовчанському монастиреві. З цього року монастир у Путивлі називають «Большим Молчанским Белья Богородицы».

Мовчанський монастир, збудований протягом 1602–1604 років, мав муровані укріплення. На ті часи в Московії було багато монастирів, що виконували роль оборонних форлоств: Троїце-Сергіївський, Соловецький, Пафюгтьев-Боровський та Кирило-Білозерський. Без них захист державних кордонів і підступів до столиці був просто неможливий. Від звичайних

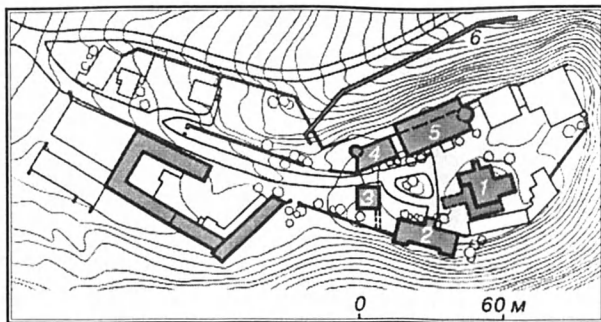

Рис. 13.
План
Мовчанського монастиря:
1. Собор.
2. Настоятельський корпус (консисторія).
3. Надбрамна башта-дзвіниця.
4. Трапезна.
5. Церква Різдва Іоана Предтечі.
6. Мур зовнішньої оборонної лінії.
Обмір і кресленник автора

фортець вони відрізнялися лише тим, що залогою їх були ченці. Згідно з урядовим наказом, при появі ворога вони мушили не залишати стін монастиря і відбивати напад.

Свідченням надійності укріплень Мовчанського монастиря є те, що Лжедмитрій I у 1605 році саме тут мав свою резиденцію і почувався цілком безпечно. З цим історичним персонажем пов'язана найбурхливіша сторінка історії монастиря.

Так званий Лжедмитрій I за версією царя Бориса Годунова був ченцем-розстригою Гришкою Отреп'євим, а за дослідженнями серйозних істориків – не виключено, що й справжнім сином царя Іоана Васильовича IV, прозваного Грозним, царе-

вичем Дмитрієм, котрий, проте, не мав юридичних прав на московський престол (царевич був, по-перше, сином невінчаної дружини Івана Грозного, а по-друге, він і справді був чернець-розстрига). Здобувши добру освіту десь в Україні й зібравши тут у 1604 році невелику армію, переважно з козаків, він

Рис. 14.
Лжедмитрій I

рушив на Москву. У відомій битві під Добриничами армія Бориса Годунова вщент розгромила царевича і він зібрався тікати до Польщі. Аж раптом на бойовище прискакав один московитянин з повідомленням, що головне місто Сіверської землі Путивль перейшло на бік царевича і готове виставити на його підтримку 40-тисячне військо.

Розташувавшись у Мовчанському монастирі під захистом путивльського воеводи Рубця-Мосальського, царевич почав збирати військо для нового походу. У трагедії Олександра Пушкіна «Борис Годунов» цар Борис дає історично точну оцінку результатам битви під Добриничами:

Он побежден, какая польза в том?
Мы тщетно победой увенчались.
Он вновь собрал рассеянное войско
И нам со стен Путивля угрожает.

У стінах монастиря Лжедмитрій I провів чотири місяці. За переказами, він жив у бойовій камері над вівтарем монастирського собору. За свідченням історика М. Карамзіна, у Мовчанському монастирі відбулася досить дивна зустріч Лжедмитрія зі шпигунами царя Бориса Годунова. Той послав до Путивля ченців Чудового монастиря, котрі, нібито, особисто добре знали Гришку Отреп'єва, аби викрити його. Побачивши через вікно своїх колишніх «сотрапезників», царевич перевдягнув у своє вбрання шляхтича Іваницького й посадив того в своє «тронне крісло». Коли Іваницький допитав ченців, ті зізналися, що мають завдання отруїти царевича. За іншою версією, про підступи цих агентів Лжедмитрій довідався завдяки «слухам» – пустотам у стінах, які сполучали бойову камеру, де сидів царевич, з підвалом собору, де тримали московських ченців, і той міг чути їхні розмови.

Після Лжедмитрія I в Мовчанському монастирі збереглося кілька реліквій: так зване «тронне крісло Самозванця» (нині зберігається в Путивльському краєзнавчому музеї), образ Жировицької Божої Матері, явно католицького письма, проте дуже шанований у Путивлі, та дерев'яна скульптура «Христос у темниці» – шедевр станкової пластики кінця XVI – початку XVII століть. Нині ця скульптура також зберігається в Путивльському краєзнавчому музеї. У XIX столітті ця монастирська реліквія демонструвалася прочанам так: у «келії Самозванця» над соборним вівтарем у тронному кріслі сидів дерев'яний Христос у чернечому вбранні. Слід відзначити, що скульптура первісно не була розрахована на драпірування, оскільки в ній однаково ретельно модельовані обличчя, руки і вся постать. За характером пластики цей твір дуже подібний до народної скульптури Західної України. Мабуть, звідти він і

походить. Напрочуд одухотворене обличчя стражденного Христа, що підніс праву руку, ніби захищаючись від удару, – образ всіх принижених і скривджених.

Після перенесення бойових дій доби Самозванщини у глиб Московії Путивльський Мовчанський монастир знову став центром нового етапу громадянської війни. За свідченням історика К. Валішевського, тут утворилося справжнє «революційне вогнище» всіх українських земель, головний осередок боротьби проти московських порядків під гаслами «землі

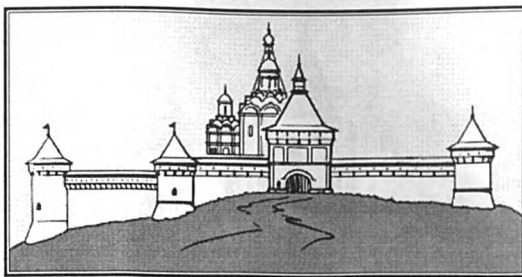

Рис. 15.
*Мовчанський
монастир
у 1604 році.
Вигляд з заходу.
Реконструкція
автора*

і волі». У Путивлі цей опозиційний рух знайшов уже готові організаційні форми. Бунтівників підтримали новопризначений путивльський воевода князь Григорій Шаховської та чернігівський воевода князь Телятевський. Останній висунув на головнокомандувача повстанської армії свого колишнього холопа Івана Болотникова, котрий з підставної фігури скоро зробився справді видатним полководцем. Центром повстання Болотникова 1606–1607 років лишався Путивль. Звідси повстанська армія вирушала на Москву, сюди на початку 1607 року привів кілька тисяч чоловік Лжепетро – донський козак Ілля Горчаков.

Після цих бурхливих подій 24 квітня 1612 року в соборі Мовчанського монастиря сталася пожежа, після якої храмову чудотворну ікону Мовчанської Богородиці перенесли до

собору Святодухівського монастиря. Ця пожежа дуже поруйнувала собор. Відбудова затягувалася, оскільки 1613 року Путивль взяла штурмом і розгромила польська армія, а 1618 року – сплюндрували козаки, які під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного йшли до Москви на допомогу польському королевику Володиславу. 27 серпня 1621 року Путивльському Мовчанському монастиреві була надана жалува-

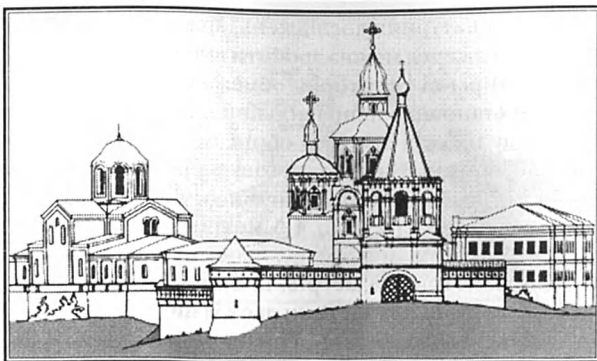
Рис. 16.
*Панорама
Мовчанського
монастиря
після проведення
першої черги
реставраційних
робіт.
Фото В. Бикова
2002 року*

на грамота царя Михайла Федоровича, в якій згадані монастирські «круглая башня» і «тайник», тобто класичні елементи тогочасної фортифікації.

Собор було відбудовано у 1630 році й заново освячено тільки в 1636 році, як про це свідчив напис на дерев'яному напрестольному хресті: «Освятися алтарь сей Господа і Бога и Спа-са нашего Иисуса Христа и водружен бысть крест сей в церковь Пречистыя Богородицы честнаго ея Рождества 7144 года января в двадесятый день...». Довгий час ця дата вважалася датою заснування мурованого собору, проте історичні джерела її не підтверджують.

У 1654 році вже згадуваний нами секретар Антіохійського патріарха Макарія Павло Алеппський проїздом з Києва до Москви відвідав Мовчанський монастир і залишив нам його опис: «Монастир на околиці міста, на високому пагорбі, що підноситься над навколишніми землями, а перед ним унизу тече річка. Він весь мурований. Під спів ми піднялися по високих сходах у святу церкву. Вона має великий склепінчастий купол, оточений великою галереєю, звідки відкривається чудовий краєвид на річку і поля. Коло цієї церкви є інша – мала,

Рис. 17.
*Авторський
проект
реставрації і
приспособлення
Мовчанського
монастиря
1981 року.
Розгортка
з західного боку*

в ім'я Нерукотворного образу, і поблизу неї красива дзвіниця. Кругом великого купола є ще високі куполи. Під цією церквою багато підвалів, склепи і монастирська трапезна з церквою в ім'я Св. Антонія. Склепи в цій країні мають вигляд красивих житлових приміщень з горбоподібним мурованим склепінням: всередині їх маленькі віконця, в яких ставлять свічки недільними і святковими ранками...». У соборі Антіохійський патріарх Макарій відслужив літургію, а в нижній церкві – панахиду на могилі Ієремії, митрополита Акрського. Поряд з Ієремією було і поховання грецького єпископа Неофіта. Вони належали до численної громади грецьких єпископів, котрі в XVI–XVII сто-

літтях їздили вижебрувати фінансову допомогу до Москви. Ці двоє десь у 1640-х роках занедужали, проїжджаючи через Путивль, і тут померли.

Отже, за результатами комплексного аналізу архівних та літературних джерел нами встановлено, що монастирські собор Різдва Богородиці, мури з наріжними баштами і надбрамною (нині це перший ярус надбрамної дзвіниці) було зведено в один будівельний період, який можна приурочити до двох дат: 1602–1604 років. У подальшому всі ці споруди зазнали перебудов.

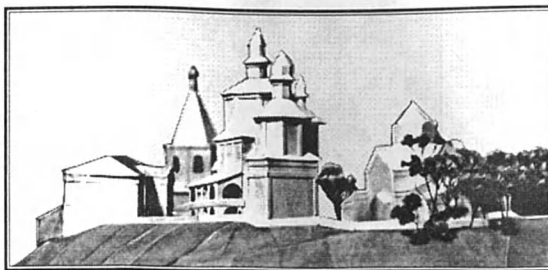
На підставі натурних досліджень, аналізу текстових й іконографічних джерел можна зробити висновки, що у XVII столітті монастирська територія, обмежена оборонними мурами, в плані становила неправильний шестикутник, витягнутий з заходу на схід згідно з обрисами гори, периметром близько 300 метрів. Надбрамна башта розташована з заходу, з боку міста. Стіни мали незначну висоту – не більше 5,5 метрів при товщині від 2,0 до 4,5 метрів (за літературними джерелами). Усі башти, крім надбрамної, були циліндричними й мали діаметри 6–8 метрів. Їх було не менше п'яти. Донині збереглися нижні частини двох із них, а також квадратна в плані надбрамна башта, перебудована на дзвіницю. Всі укріплення, окрім надбрамної башти, збереглися в первісних формах до 30-х років XIX століття, коли їх стали планомірно руйнувати при подальшій розбудові монастиря. Тоді саме було зроблено словесні описи башт і мурів, що, правда, досить узагальнені.

Собор Різдва Пресвятої Богородиці є центральною спорудою і в оборонній системі, і в архітектурній композиції монастирського комплексу. Розташований він посеред подвір'я. Цей собор – явище в українській архітектурі цілком унікальне. Ця унікальність пов'язана з незвичайністю форм споруди і наявністю двох основних будівельних етапів. Раніше висловлювалися гіпотези, що теперішній храм – це лише частина стародавньої, набагато більшої споруди, можливо, хрещатої

п'ятидільної; або, навпаки, що собор є пізньою прибудовою до стародавньої фортечної башти, перетвореної на вітвар. Обидві ці гіпотези не знайшли підтвердження.

Нині собор є складною структурою, яку утворюють три висотні об'єми типу «восьмерик на четверику», скомпоновані «глаголем» і оточені з заходу й півдня аркадою-галереєю. До найвищої вежі центрального приміщення собору (нави) зі сходу прилягає вітвар, а з півночі – бічний вітвар Святих Зосима і Саватія, Соловецьких чудотворців. З південного боку

Рис. 18.
*Авторський
проект
реставрації
Мовчанського
монастиря
1981 року.
Фото з макета*

в 1762 році було влаштовано симетричний бічний вітвар в ім'я Святих Симеона і Сави, Сербських чудотворців (не зберігся). Храм двоповерховий, тобто на підкліті, за московськими взірцями. У верхньому храмі містився головний престол Різдва Пресвятої Богородиці, у нижньому – престол в ім'я Собору Пресвятої Богородиці.

У рівні підкліту всі три частини храму мають перев'язку мурування, а отже можна зробити висновок про те, що будувалися вони одночасно. Центральне приміщення перекрито системою хрестових склепінь, що спираються на квадратний стовп у центрі; східне приміщення перекрито циліндричним склепінням з розпалубками, північне – хрестовим. Функціональне призначення цих приміщень таке: центральне – тепла церква Собору Богородиці, яка могла першійсно слугувати монастирською

трапезною, на що прямо вказує Павло Алеппський у 1654 році (архітектурне вирішення цього інтер'єру типове для трапезних палат в Московії XVI століття); східне приміщення – вівтар; північне – ризниця. Під ризницею є однокамерний підвал із входом знадвору. Збереглися первісні дверні й віконні отвори, які мають аркові перемички. Дверні отвори – з чвертю без укосів, віконні – з чвертю і зовнішніми й внутрішніми укосами. Ці архітектурні риси характерні для московської архітектури другої половини XVI століття. Збереглися також дві

Рис. 19.
*Собор
Різдва Богородиці
Мовчанського
монастиря.
Вигляд зі сходу.
Фото автора
1986 року*

стрільниці (бійниці) нижнього бою: у південній стіні вівтаря – з чвертю і внутрішніми укосами; у східній стіні ризниці – така сама, тільки з подвійною чвертю. Це – свідчення того, що монастирський собор первісно мав виконувати оборонні функції.

Галерея, що оточує три основні об'єми з двох боків, в основі своєї конструкції має прямокутні в перетині стовпи,

з'єднані арками між собою і зі стінами храму. Утворені таким чином прямокутні й квадратні в плані ділянки перекриті хрестовими склепіннями на підпружних арках. Зверху на них була вимощена каменем відкрита плоска тераса, для входу на яку

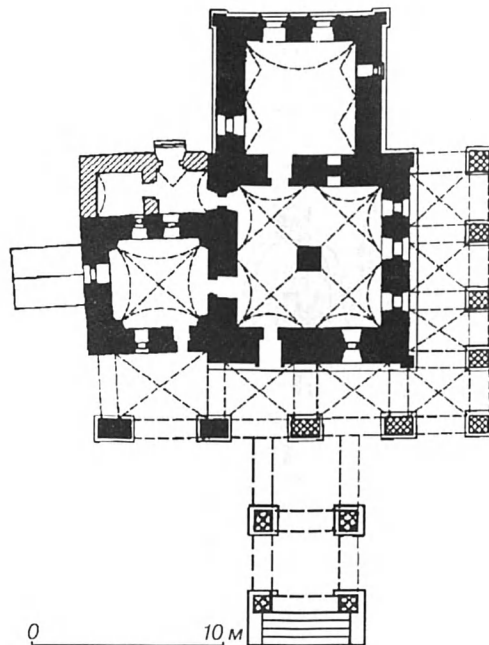

Рис. 20.
*План першого
ярусу собору
Різдва Богородиці.
Обмір і кресленик
автора*

перед західним фасадом були влаштовані прямі двомаршеві сходи на так званих повзучих арках.

Висотно розкриті приміщення другого ярусу собору (нава і бічний вівтар) різко контрастують з низенькими затемненими приміщеннями першого ярусу. Але такий характер архітектури другого ярусу є результатом перебудови. Натурні дослідження

1970-х років показали, що й на другому ярусі четверики трьох основних об'ємів майже на всю висоту є первісними і мають перев'язку мурування. На цих четвериках стоять восьмерики, які (окрім східного) зовсім інші за характером архітектурних форм і будівельно-технічними параметрами. З усіх приміщень другого поверху тільки вівтар зберіг первісне хрещате склепіння. Це зімкнуте чотирилоткове склепіння з врізаними в нього хресто-

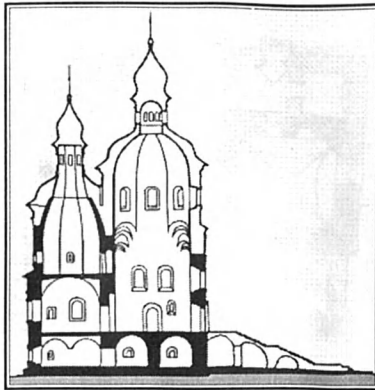

Рис. 21.
Поздовжній розріз собору Різдва Богородиці після надбудови кінця XVII – початку XVIII століття. Кресленник автора

подібно, паралельно стінам, коробовими склепіннями. Такий тип склепіння на теренах України взагалі не зустрічається. У московській архітектурі хрещате склепіння вважається оригінальним винаходом місцевих зодчих; ним користувались від початку XVI століття для перекриття невеликих безстовпних храмів.

При натурних дослідженнях в інтер'єрах четверика наві й бічного вівтаря було знайдено сліди хрещатих склепінь, які були зрубані при надбудові храму. Отже, нава і бічний вівтар первісно перекривалися хрещатими склепіннями. Тому постає питання про їх первісне вінчання в екстер'єрі, оскільки вінчання вівтаря сумнівів не викликає. Справа в тому, що над другим

ярусом віттарного четверика зберігся ще й третій ярус – восьмерик, який належить до первісного будівельного періоду. Це вже згадувана раніше потайна камера Лжедмитрія I, сходи до якої розміщені в північній стіні центрального четверика. З цієї восьмикутної в плані бойової камери з трьома бійницями за сторонами світу можна було прострілювати далеко підступи до монастиря. Цей восьмерик увінчаний муро-

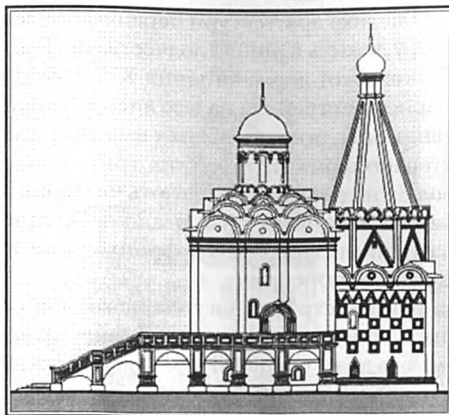

Рис. 22.
*Південний
фасад собору
Різдва Богородиці.
Реконструкція
автора
станом на перший
будівельний етап
1604 року*

ваним шатром з гуртами, яке збереглося приблизно на половину первісної висоти, й нині його залишки приховані під пізнішим бароковим вінчанням.

Віднайдені рештки хрещатих склепінь нави й бічного віттаря дозволяють припустити два варіанти вінчань: як правило, хрещате склепіння передбачає характерні зовнішні форми – традиційну московську пірамідальну гірку кокошників і світлову баню, поставлену на перетині коробових склепінь. Найхарактернішим прикладом, хронологічно наближеним до пувтивльського собору, є так званий Малий собор Донського монастиря в Москві 1591–1593 років. Проте в розвинених типах

храмів XVII століття зустрічається й інший тип вінчань на основі хрещатого склепіння: гірка кокошників, світлова баня в центрі й чотири наріжні глухі баньки. Цей тип зовні схожий на вінчання собору Святодухівського монастиря в Путивлі. Здається, саме на таке вінчання, принаймні четверика нави, вказує Павло Алеппський у 1654 році, описуючи собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря: «навколо великої бані є ще піднесені високі бані».

Загалом стилістика архітектури першого будівельного етапу цього собору лежить в річищі зодчества південно-західних околиць Московської держави кінця XVI століття. Всі три фасади віттарного четверика на всю висоту декоровані рядами кесонів-ширинок, розташованих у шаховому порядку. Над ними влаштовано фриз із трикутних триступчастих ніш зі смугою городків над ними. Завершують четверик три кокошники. Восьмерик над ними декоровано наріжними лопатками й декоративними трикутними фронтончиками, над якими є смуга дрібного поребрика.

Згадувана раніше стрільниця нижнього бою облямована прямокутним наличником з трикутним сандриком. Ідентичні стрільниці мають деякі російські пам'ятки – башти Пафнутьєв-Боровського монастиря і Смоленського кремля. Дослідник російської фортифікаційної архітектури В. Косточкін вважає такий декор стрільниць характерним для творчого почерку майстра Федора Коня, котрий працював на зламі XVI–XVII століть.

Фасади центрального об'єму собору традиційно членуються лопатками на три прясла й первісно вінчалися кокошниками (один кокошник частково зберігся на північній грані). Входи в собор з галереї вирішено перспективними порталами з килеподібним завершенням архівольта – цілком у дусі московської архітектури кінця XVI століття. На західному фасаді портал розташовано по осі симетрії, на південному його зсунуто праворуч, так що одну пілястру зрізано на третину висоти. Поряд з цим порталом збереглося закладене первісне вікно з

арковою перемичкою. Форми бічного вітваря спрощено повторюють архітектуру центрального об'єму.

Собор Різдва Богородиці на першому будівельному етапі був типово московським храмом на підкліті, структура якого була ускладнена наявністю бічного вітваря. Відкрита галерея-гульбище

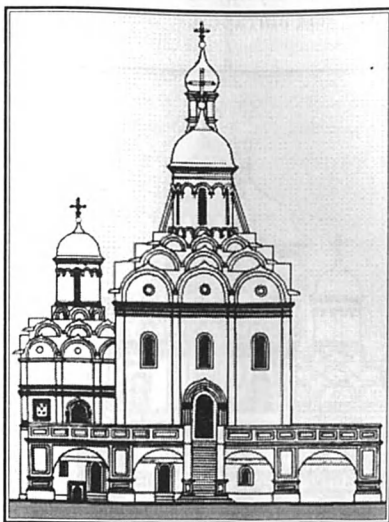

Рис. 23.
*Західний
фасад собору
Різдва Богородиці.
Реконструкція
автора
станом на перший
будівельний етап
1604 року*

була необхідна функціонально, оскільки храм двоярусний і в верхній ярус можна було потрапити тільки з тераси. Проте в архітектурному вирішенні цього храму є три неординарні архітектурні особливості: вітвар у вигляді квадратної вежі, а не напівкруглої апсиди; камера оборонного призначення на третьому ярусі вітваря і вінчання її мурованим шатром; перекриття підкліту наві системою хрестових склепінь зі стовпом посередині. Ці особливості пояснюються функціональними потребами: собор зводився посеред тісного фортечного двору, забудо-

ваного з усіх боків. Щоб збудувати трапезну, теплу церкву, собор, найвищу фортечну башту, «поварню», сховища пороху і зброї окремими спорудами, просто не було місця. Довелося все це об'єднати в одній будівлі. Комори були влаштовані в підвалі й у підкліті, трапезна й «поварня» – у підкліті, собор і тепла церква – на другому ярусі, бойова камера з бійницями – на третьому ярусі, над вівтарем.

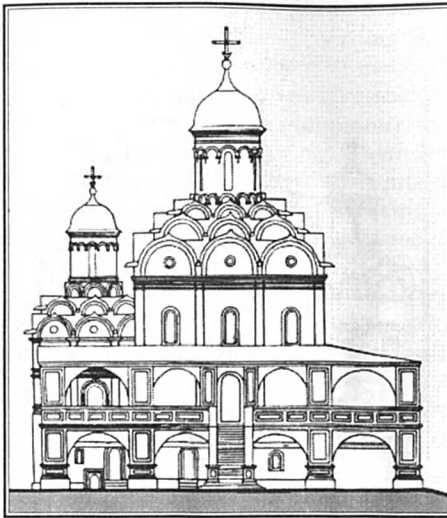

Рис. 24.
*Західний
фасад собору
Різдва Богородиці.
Реконструкція
автора станом
на середину
XVII століття*

Отже, собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря належить до рідкісного типу багатфункціональних культових споруд, пристосованих до оборони; їх іноді називають «церквами-фортецями». Невідомі нам зодчі початку XVII століття не тільки створили гармонійну архітектуру, а й вирішили важливе інженерне завдання: з появою собору система фортифікації монастиря стала цілком довершеною, і він зробився неприступним для нападників.

Під час відбудови у 1630–1636 роках первісна відкрита галерея-гульбище була надбудована другим ярусом у вигляді відкритої аркади й накрита односклилим дахом. Собор зазнав перебудов також і в 1666–1669 роках.

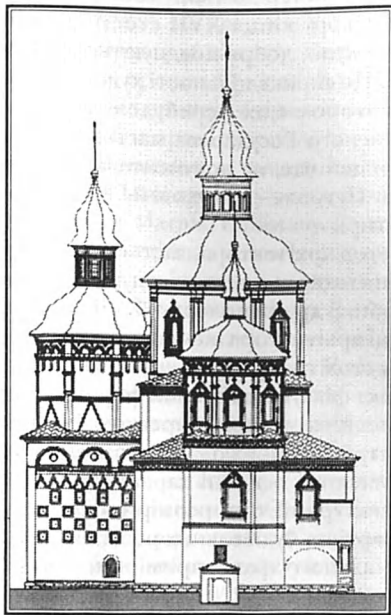

Рис. 25.
*Північний
фасад собору
Різдва Богородиці.
Кресленник
інституту
«Укрпроект-
реставрація»
1976 року*

На зламі XVII–XVIII століть (орієнтовно в 1700 році) архітектурний образ собору зазнав радикальних змін: було розламано завершення нави, головного й бічного вівтарів і натомість надбудовано імпозантні восьмерики, увінчані типово українськими двоярусними кружальними банями з «ковнірами» й маківками. Саме тоді у стінах четвериків пробили нові великі прямокутні вікна, облямовані характерними наличниками, що

включають півколонки з перехватами й диньками, які фланкують отвір вікна, та трикутний сандрик з розірваним фронтончиком і гирькою – все це з арсеналу форм московської архітектури зламу XVII–XVIII століть. Слід відзначити, як тактовно підійшов майстер до твору свого попередника. Характерні форми декору кінця XVII століття введені дуже обережно, навіть скуппо, добре поєднуються з декором початку XVII століття. Це сприяє цілності художнього образу храму. Ймовірним автором цих перебудов ми вважаємо славнозвісного «записного Государева мастера Матвея Ефимова», котрий саме в цей час, як документально встановлено, працював поблизу Путивля – у Глухові й Глухівсько-Петропавлівському монастирі.

Творчий метод архітектора, застосований при перебудові собору Мовчанського монастиря, є дуже характерним для тієї історичної доби. В другій половині XVII століття методи професійної праці архітектора ще мало відрізнялися від практики попередніх століть. Проектні кресленики вживалися рідко, оскільки проект фіксувався в іншій формі. Ми знаємо, що стосунки між замовником (монастирською братією, ігуменом) й артілью майстрів обумовлювалися писаним контрактом, в якому задавалися всі основні характеристики майбутнього об'єкта: архітектурний тип, розміри, форми, декор, строки виконання і вартість будівельних робіт. За будівництво мурованого парафіяльного храму, приміром, у кінці XVII століття артіль отримувала 1000–1200 карбованців грошима, а також харчі на весь період роботи. Будівництво храму тривало приблизно 2–3 будівельні сезони. У процесі будівництва «словесний портрет» храму втілювали в матеріальну форму. «Хранителями форм» були взірці, зразки – конкретні, збудовані раніше церкви і собори, які в цілому чи окремими своїми формами або навіть деталями подобалися замовнику. Така творчість за взірцем ще тяжіє до середньовічних методів. Але вона забезпечувала належне взаєморозуміння замовника і виконавця, а також органічне успадкування попередніх архітектурних

надбань. Цей метод роботи не означав копіювання. Скоріше це була комбінаторика, оскільки жоден зразок не копіювався достеменно. Майстру належало його видозмінити – загальну структуру, окремі форми, пропорції, деталі, а також нерідко поєднати елементи різних взірців. Успіх цієї найбільш творчої праці майстра залежав від його знань і фахової майстерності, а також від мистецького таланту. При такій організації проектно-будівельного процесу архітектурне формоутворення було невіддільним від процесу будівництва: форма будувалась у ході мурування стін, арок, склепінь, бань. У цьому брала участь вся артіль, хоча найвідповідальніші ділянки, як правило, доручались керівникові артілі, у даному конкретному випадку – найімовірніше – Матвію Єфимову. При такому методі роботи зберігалась традиційна система пропорціонування на основі ірраціональних співвідношень квадрата і його діагоналі та їхніх похідних, системи вписаних квадратів тощо. Такий артільний спосіб організації архітектурно-будівельної справи найдовше затримався в монументальному будівництві східних регіонів України – до початку XIX століття.

Найхарактернішим в розвитку композиції, якого зазнав собор Різдва Богородиці на зламі XVII–XVIII століть, є поява чіткого вертикалізму (висота собору досягла 35 метрів), завдяки чому він перетворився на містобудівну доміканту загальнономіського значення. В цьому можна вбачати вплив стилістики української національної архітектури з її прагненням до висотних баштоподібних композицій з максимальною самостійністю кожної розпланувально-просторової ділянки храму.

На другому ярусі, щедро освітленому завдяки численним великим вікнам, сильне враження в інтер'єрі справляє висотне розкриття внутрішнього простору кожної вежі. В цьому проявився вплив естетики українського дерев'яного храму, в якому кожний зруб має самостійне баштоподібне завершення. І хоча ці перебудови здійснено в ті часи, коли вплив стилістики української архітектури на московську був максимальним, проте можливості такого розвитку архітектурної композиції

собору були закладені ще в 1602–1604 роках, коли його вирішили на засадах чіткого об'ємного розмежування трьох основних компартиментів: нави, вівтаря і бічного вівтаря.

Зовні вигляд трьох соборних веж видається схожим на український архітектурний тип «восьмерик на четверику із заломом». Проте конструктивне вирішення переходів від четвериків до восьмериків (конічні трюпи, а не плоскі пандати-ви) безумовно свідчить про роботу не українського, а російського майстра. Вирішення віконних облямувань, аркових фризів та інших елементів декору також видає руку московського майстра. Незважаючи на те, що собор має два основні будівельні етапи, розділені цілим століттям, його архітектурі властива значна стилістична єдність: форми початку XVII і початку XVIII століть настільки гармонують між собою, що навіть такі проникливі історики архітектури, як Ю. Нельговський, М. Цапенко і Г. Логвин не помітили наявності тут двох періодів будівництва. Це стало можливим побачити лише за певних технічних умов – при проведенні реставрації наприкінці 1970-х років.

У 1778 році собор був капітально відремонтований і заново освячений. При цьому зазнали змін форми верхів, а також були замуровані арки двоярусної галереї. У 1804 році капітально відремонтовано бічний вівтар. Перебудови продовжувалися і в 1860-х роках. Тоді, зокрема, до собору прибудували одноповерховий корпус бібліотеки.

Стіни собору муровано з цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потиньковано й побілено. Цоколь і підмурки муровано з каменю-пісковика. Дахи й бані по металевих і дерев'яних кроквах та кружалах укриті покрівельною сталлю.

Собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря є складним і багатозначним за стилістикою утворенням: безумовно належачи до кола витворів провінційної московської архітектури, він, проте, опосередковано відобразив впливи української національної архітектури, які протягом XVII століття

поступово проникали в Московію. Тому об'єктивно цей собор є пограничним культурним феноменом і представляє інтерес для вивчення обох національних архітектурних традицій. У цьому полягає принципова відмінність цього храму від інших будівель Мовчанського монастиря.

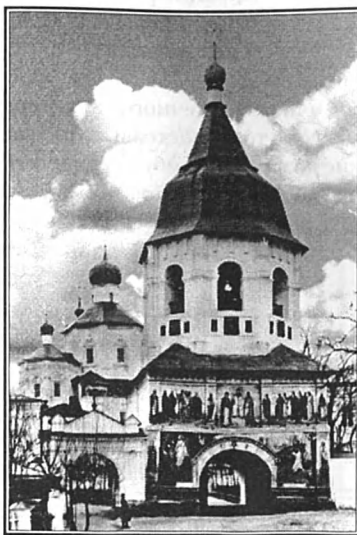

Рис. 26.
*Дзвіниця
Мовчанського
монастиря.
Вигляд із заходу.
Фото
початку
XX століття*

Надбрамна дзвіниця розташована за 40 метрів на захід від собору. Це висотна ярусна споруда типу «восьмерик на четверику» завершена шатром з маківкою. П. Преображенський зазначає, що «монастырская колокольня существует, по преданию, с 1700 года, построена вместо древней ветхой колокольни».

Але детальне вивчення будівлі, здійснене реставраторами в 1980-ті роки, показало, що четверик і восьмерик належать різним будівельним періодам. Будівельні особливості четве-рика ідентичні оборонному мурові, який частково зберігся

з північного боку монастиря (збігаються розмір цегли, тип будівельного розчину, характер мурування). На південному фасаді четверика збереглася бійничка нижнього (підшовного) бою, пізніше закладена; до північної грані четверика прилягають залишки фортечного муру. В 1981 році (до початку реставраційних робіт) було чітко видно наявність перев'язки мурування між ними, що засвідчує одночасність побудови. На південній грані четверика також збереглися сліди прилягання муру. В товщі західної стіни четверика над проїздом зберігся хід у напрямку колишнього бойового майданчика фортечного муру. Зараз кінець цього ходу закладено цеглою, тож простежити його повністю не вдалося. Все наведене дозволяє атрибутувати нижній ярус – четверик дзвіниці – як оборонну надбрамну башту, споруджену в будівельний період, що приурочується до 1602–1604 років. Зараз уже ніщо не нагадує про оборонний характер цієї будівлі –

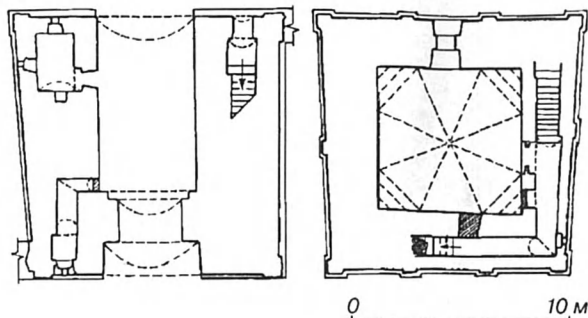

Рис. 27.
План першого
та другого ярусів
четверика
дзвіниці.
Кресленник
автора

бійниці зруйновані, внутрішній хід, що вів на заборолу фортечного муру, закладено цеглою, та й самі мури, які прилягали до вежі, не збереглися; досліджені лише їхні фундаменти в землі.

У нижньому поверсі четверика дзвіниці – арка проїзду, перекрита великим циліндричним склепінням. На другому поверсі влаштовано по одному арковому вікну на західному й східному

фасадах. Ці фасади розчленовані плоскими лопатками й завершені карнизом.

У 1700 році дерев'яний наметовий дах надбрамної башти було розібрано й надбудовано високий восьмимерик з арковими отворами дзвонів і шатром. Автором надбудови був той са-

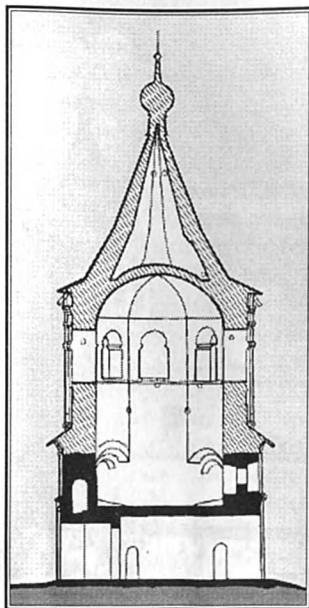

Рис. 28.
*Поздовжній
розріз дзвіниці.
Кресленник
автора*

мий майстер, котрий перебудував собор Різдва Богородиці (Матвій Єфимов?). Це засвідчують архітектурні форми цього восьмирика, цілком ідентичні формам соборних восьмириків: ті самі профілі карнизу й бази півколонок, ті самі кріповані, ніби накладені одна на одну, наріжні пілястри, той самий арковий фриз із кронштейнами-гирьками в завершенні

восьмериків. У стіни були вмуровані багатобарвні полив'яні кахлі з мотнвами «вазона» й «дерева життя» з переважанням синього, зеленого і золотистого кольорів. Контрастуючи з білою гладдю стін, вони створили мажорний кольоровий акорд.

МОНАСТИРІ ТА ХРАМИ
ПУТИВЛЬЩИНИ

Рис. 29.
*Оборонний мур,
паріжна башта,
трапезна
та дзвіниця
монастиря.
Вигляд з півночі.
Фото початку
XX століття*

Внутрішні сходи ведуть на верхній ярус дзвіниці, де колись висіли дзвони.

Наприкінці XVIII століття муроване з цегли восьмигранне шатро з маківкою, що вінчає дзвіницю, було ускладнене дерев'яною оббудовою, яка створювала враження, ніби восьмерик дзвіниці вінчає восьмигранна баня з шатром над нею. При

реставрації дзвіниці у 1980-х роках цю дерев'яну оббудову, як пізніе дисгармонійне нашарування, зняли, а шатро укрили покрівельною сталлю прямо по цегляному муруванню, тобто так, як це було зроблено первісно.

Мури з баштами раніше оточували по периметру всю монастирську територію на вершечку пагорба. Вони були зведені протягом 1602–1604 років і донині збереглися частково. Перше, що дивує при огляді цих мурів, – їхня незначна висота (менше 5 метрів). Але для початку XVII століття цього було цілком досить. Адже Троїць-Сергієва лавра, мури якої, дуже схожі на путивльські, мали висоту лише 5,5 метра, успішно витримала 16-місячну облогу великої польсько-української армії в 1608–1610 роках.

Зараз для дослідження і огляду доступна лише одна ділянка північного фронту оборонного муру завдовжки 20 метрів з наріжною баштою. Зі сходу цей мур перекривається церквою Різдва Іоана Предтечі (1866–1868 роки). Він продовжується у підвалі церкви до самої апсиди, в основі якої лежить ще одна кругла фортечна башта. Мур складено з червоної цегли формату 30,5×15–16×8 сантиметрів на вапняно-піщаному розчині ланцюговою системою мурування. Це свідчить про його стародавність і належність до будівельних традицій другої половини XVI століття. Мур має ряд машикулів (навісних стрільниць «косого» бою) і ряд стрільниць для пищального бою. Незвичайним є дуже щільне розташування стрільниць – через одну цеглину (30 сантиметрів). На цій ділянці мур завтовшки 167 сантиметрів. З внутрішнього боку до нього прилягають каземати – дві камери розмірами 7×7 метрів, перекриті чотирилотковими зімкнутими склепіннями з дуже високою стрілою підйому, а також видовжена прямокутна в плані камера, перекрита циліндричним склепінням. У наш час ця ділянка муру майже на половину своєї висоти засипана землею. Тому на ній не видно стрільниць нижнього бою. Проте у 1979–1981 роках унаслідок зсуву північно-східного рогу монастирської гори зруйнувалися прибудови XIX–XX століть і відкрилася північно-східна ділянка фортечного муру в нижній його частині з

характерною арковою нішою-печурою нижнього бою, призначеною для встановлення гармати. Цегла, розчин і характер мурування цього фрагменту цілком ідентичні описаному вище муруві.

Наріжна північно-західна кругла башта, що збереглася частково, має діаметр 6 метрів при товщині стіни 132 сантиметри. Вона мурована з червоної цегли дещо іншого розміру (29×16–17,5×7–8 сантиметрів) на вапняно-піщаному розчині. У цьому

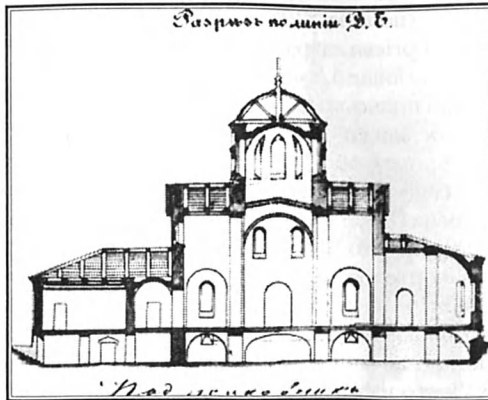

Рис 30.
*Поздовжній
розріз церкви
Різдва Іоана
Предтечі.
Проектний
креслення
1865 року*

муруванні (і тільки в цій башті) трапляються цегляні блоки розміром 30×16×15 сантиметрів. Ця башта має підвал. Вона збереглася майже в первісному вигляді (з поясом машикулів і стрільниць верхнього бою) аж до 1876 року, коли при перебуванні її завершення, а саме – пояс машикулів і бійниць, а також дах розібрали, а башту надбудували восьмиричком дзвінички з восьмигранною банею цибулястого обрису.

Ми знаємо також про те, що у монастирі були й потужніші башти, оскільки в джерелах XIX століття трапляються згадки про циліндричні башти зі стінами завтовшки близько 2 сажнів (4,28 метра). Проте рештки таких башт поки що не віднайдені.

Аналізуючи збережені залишки мурованих фортифікацій Мовчанського монастиря, ми дійшли висновку про їхню значну стилістичну спорідненість з провінційним оборонним будівництвом Московського царства 1550–1602 років. Найближчими аналогами тут є первісні мури Троїце-Сергієвого монастиря під Москвою середини XVI століття (до надбудови їх, яка була здійснена у середині XVII століття), башти Пафнутьєв-Боровського монастиря під Калугою (кінець XVI століття, майстер, імовірно, Федір Конь) та Смоленський кремль (1595–1602 роки, майстер Федір Конь). Впадає в око подібність

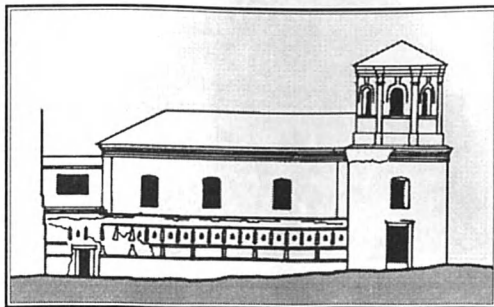

Рис. 31.
*Оборонний мур,
наріжна башта
і трапезна.
Кресленник
автора*

структури й декору Георгіївсько-Знаменської надбрамної башти Пафнутьєв-Боровського монастиря і надбрамної башти Мовчанського монастиря при різкій відмінності пропорційного ладу обох пам'яток. Це може свідчити як про роботу тут і там одних і тих же майстрів, так і про втілення в цих будівлях того специфічного, спільного для всіх споруд певної епохи, «духу часу», який накладає свій відбиток на всі артефакти доби.

Монастирська трапезна міститься на північ від дзвіниці. Це чотирикутний у плані одноповерховий корпус зальної структури, надбудований у першій половині XIX століття над казематами, прилеглими до стародавнього фортечного муру з наріжною круглою баштою. На західній стіні трапезної під

час реставраційних робіт у 1980-х роках була виявлена бійничка, пізніше замурована. Це свідчить про те, що і ця стіна трапезної є решткою оборонного муру 1602–1604 років. При реконструкції трапезної в 1876 році над баштою було зведено однаюрсну дзвіницю у вигляді восьмирика, увінчаного гранчастою банею. Грані дзвіниці з арковими отворами оформлені пілястрами, нішами, архівольтами. Північний фасад трапезної має лише вікна з лучковими перемичками та зубчастий карниз. Звернений у двір південний фасад трапезної має роз-

Рис. 32.
*Південний
фасад трапезної.
Фото автора
1988 року*

виненіший карниз, тягнуті наличники вікон та хвилястого обрису аттик.

На південній стіні трапезної реставраційними дослідженнями зафіксовано три будівельні періоди. Спершу фасад членували широкі пілястри, які згодом були збиті. Віконні отвори з лучковими перемичками мали інше розташування, ніж тепер. Упродовж 1876 року ці вікна отримали півциркульні перемички. Наприкінці XIX – на початку XX століть старі вікна були замуровані, натомість пробиті нові й зроблено фасадний декор, схожий на декор настоятельського корпусу.

Підмурки трапезної, відповідно до традицій XVI–XVII століть, складені з каменю-плитняку. Стіни трапезної муровані на вапняно-піщаному розчині з цегли трьох різних форматів, що

є свідченням різночасовості проведення трьох етапів будівельних робіт. Стіни потиньковані й побілені. Перекриття плоскі, балкові. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю.

Тепла церква Різдва Іоана Предтечі замикає з півночі монастирське подвір'я. Чоловим південним фасадом вона звернена до собору. Церква була збудована в 1866–1869 роках за проектом, затвердженим у Петербурзі в 1865 році. Це був од-

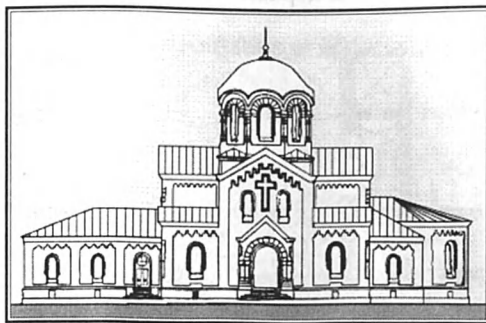

Рис. 33.
*Південний
фасад церкви
Різдва Іоана
Предтечі.
Реконструкція
автора*

нобаневий хрестовокупольний храм у формах офіційного так званого русько-візантійського стилю. Цей храм поставлено як на підмурку на монастирському оборонному мурі з казематами 1602–1604 років. Цей мур і каземати й зараз добре видно у підвалі церкви. Під час будівництва нової церкви був зруйнований старий напіврозвалений однойменний мурований храм, побудований у 1602–1604 роках.

Церква складається з тринавового шестистовпного головного об'єму з напівкруглим вітарем, тридільного нартексу та пониженого західного об'єму. Рамена об'ємного хреста з банею підвищені, решта об'ємів – понижені, чим досягається загальний пірамідальний характер композиції. Перекриття – циліндричні та хрестові склепіння. В декоруванні фасадів застосовано

аркові вікна з архівольтами, неовізантійські колонки з кубічними базами й капітелями, зубчасті карнизи.

Церква була трипрестольною. Головний престол був освячений в ім'я Різдва Предтечі й Хрестителя Христового Іоана. У правому бічному вівтарі був престол в ім'я Святителів Тихона Задонського, у лівому – в ім'я Святителів Чудотворця Миколая Мирлікійського.

На жаль, у 1930-х роках, коли монастир закрили й віддали під виробництво, баню церкви Різдва Іоана Предтечі знесли,

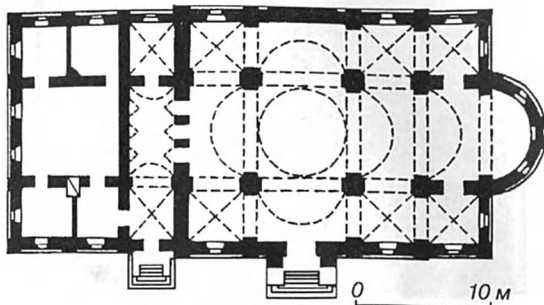

Рис. 34.
*План церкви Різдва
Іоана Предтечі.
Кресленник автора*

а вцілілі частини надбудували ще двома поверхами, зробивши храм схожим на будівлю цивільного призначення. Цей важкий і масивний об'єм порушив гармонію старовинного ансамблю. Зараз цей корпус настільки псує враження від комплексу пам'яток, що необхідно повернути храмові його первісні форми.

Настоятельський корпус стоїть на схилі гори й замикає з південного боку монастирське подвір'я. Чоловим північним фасадом звернений до собору. Збудований у 1720–1730-х роках за ігумена Мойсея, котрий помер у 1732 році. Його товсті стіни й спорудження на схилі гори свідчать про те, що в основі споруди – давній фортечний мур і, можливо, ще якісь будівлі початку XVII століття. Спершу корпус був прямокутним у плані, дуже видовженим, одноповерховим. Первісні вікна були невеликими,

з арковими перемичками (кілька таких вікон збереглося на північному фасаді). В середині XIX століття корпус розширили на південь і надбудували другий поверх. Наприкінці XIX – на початку XX століть на осі симетрії чолового фасаду прибудували ризаліт зі сходовою клітиною. Тоді ж було зроблено новий фасадний декор з дрібними профілями й елементами ліплення. Тут спершу містилися братські келії ченців на першому поверсі й настоятельські покої на другому. Згодом цей корпус зайняла Путивльська духовна консисторія.

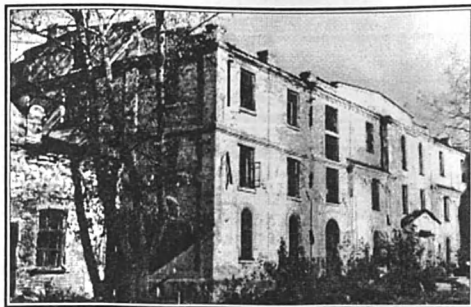

Рис. 35.
*Церква Різдва
Іоана Предтечі.
Фото автора
1988 року*

Фасади будинку розчленовані кріповками й пілястрами, рустованими по першому поверху, що відповідають внутрішнім капітальним стінам. Вікна прямокутні та аркові (в ризаліті), облямовані наличниками. Ризаліт вінчає лучковий фронтон. Обидва поверхи на фасадах вінчають розвинені карнизи значного виносу, причому первісна частина, яка датується 1730-ми роками, має карниз з розвиненим мотивом поребрика. Будівля має коридорно-анфіладну систему розпланування. Перекриття плоскі, балкові. Сходи дерев'яні. Вальмовий дах по дерев'яних кроквах укритий покрівельною сталлю.

Зовнішній оборонний мур знаходиться з північного боку під горою. Вздовж нього проходить старовинний спуск до річки Сейм. Цей мур, зараз дуже зруйнований, мав бійниці

різноманітної форми: вузьенькі – для рушничного вогню, і широкі аркові – для артилерії. Мур має висоту 1,5 метра. Його зведено з цегли формату 26–28×12,5–16,5×7–7,5 сантиметрів на вапняно-піщаному розчині поперечною системою мурування. Це – дивом уцілілий елемент складної системи загально-міських укріплень Путивля XVII століття. Зовнішній оборонний мур за наказом московського царя Михайла Федоровича спорудив у 1620 році видатний український військовий інженер Онисим Михайлович Радишевський (у Москві його називали Анісімом Михайловичем). О. Радишевський був, крім усього іншого,

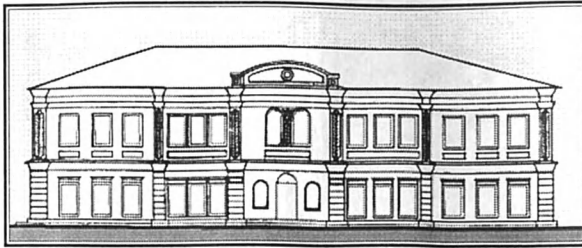

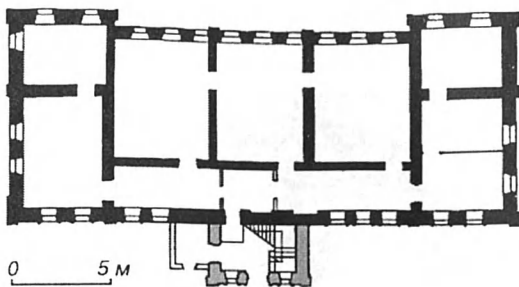
Рис. 36.
*Чоловий фасад
будинку
настоителя
(консисторії).
Схематичний
обмір і креслення
автора*

ще й артилеристом, військовим теоретиком, містобудівником і архітектором, автором книги «Устав ратных, пушечных и других дел, до воинской науки относящихся...», що стала першою на Русі теоретичною працею, яка познайомила наших предків з передовим європейським військовим і містобудівним мистецтвом. Він, зокрема, розробив методику вибору місця для нового поселення, для фортеці з урахуванням топографічних та інших природних чинників. Зокрема, він рекомендував добре розвідитися, чи є поблизу вода, яку не можна було б «відняти» (спустити чи перехопити з допомогою підкопів); вибирати місцевості, де довкруг поселення знаходяться річки й болота – щоб менше зводити штучних укріплень; обстежити навколишню місцевість – щоб поблизу не було гір і горбів, з яких ворожа артилерія могла б ефективно прострілювати поселення

чи фортецю. О. Радишевський був не тільки архітектором, фортифікатором і артилеристом, але й конструктором гармат, автором математичних розрахунків з балістики, книгодрукарем, майстром монетної справи. Одним словом, універсал на кшталт діячів італійського Ренесансу XVI століття.

Мур, збудований О. Радишевським у Путивлі, чи не єдиний точно встановлений його витвір, що зберігся до нашого часу. Цей мур не тільки захищав дорогу, яка пролягала вздовж нього – один з головних в'їздів до середньовічного Путивля, а й ви-

Рис. 37.
*План
першого поверху
будинку
настоятеля
(консисторії).
Креслення
автора*

конував функції підпірної стінки, запобігаючи зсувам монастирської гори.

Зі старої літератури й архівних джерел відомо, що монастирську гору пронизують печери й підземні ходи. Деякі з них прориті одночасно з побудовою оборонного монастиря; їх склепіння викладено з цегли. У XIX столітті у цих печерах знаходили польські монети початку XVII століття з іменем короля Сигізмунда. У радянський період ці підземні пустоти, на жаль, не досліджувалися.

На захід від надбрамної дзвіниці, ближче до міста, розташовані споруди монастирського господарського двору та два муrowаних готельних корпуси, перебудовані дощенту в повоєнний період. Протягом 1990-х років їм частково повернуто первісні форми. Тепер їх використовує жіночий монастир.

Монастир, як і все місто, почав поступово занепадати ще з кінця XVII століття. Після реформ російської імператриці Катерини II і секуляризації монастирських маєтностей Мовчанський монастир став третьокласним, тобто найнижчим за своїм статусом, з 12 ченцями й ігуменом. Але він продовжував приваблювати не тільки простих прочан, а й істориків, дослідників старовини, які зробили немало відкриттів у багатющому монастирському архіві.

У пореволюційний період монастир закрили, ченців розігнали. У 1921 році тут сталася пожежа, після якої довелося розібрати соборну галерею та бібліотеку. З 1930-х років територію і споруди колишнього монастиря займали дитячий буди-

Рис. 38.
*Мур зовнішньої
оборонної лінії*

нок, сільське профтехучилище, військовий завод. Останній був «господарем» монастирського комплексу майже до самого краху Радянського Союзу. Саме це стало причиною катастрофічного стану архітектурного комплексу.

Вивчення Мовчанського монастиря розпочалося після Другої світової війни. Реставраційні роботи провадилися про лугське око з 1960-х років, але до кінця XX століття жодна з пам'яток комплексу не була виведена з аварійного стану, незважаючи на те, що було витрачено мільйони рублів бюджетних (тобто народних) коштів. З 1992 року монастирський комплекс повернули Українській Православній Церкві. З того часу тут діяв спершу чоловічий, тепер – жіночий монастир. На сьо-

годні під керівництвом архітектора Володимира Бикова завершено наукову реставрацію собору, зроблено новий іконостас, який органічно вписався в інтер'єр, реставровано трапезну з оборонним муром, дзвіницю, корпуси на господарському дворі, відновлено монастирську огорожу з вхідними брамами, впорядковано територію. Розпочато реставрацію настоятельського корпусу та відбудову церкви Різдва Іоана Предтечі.

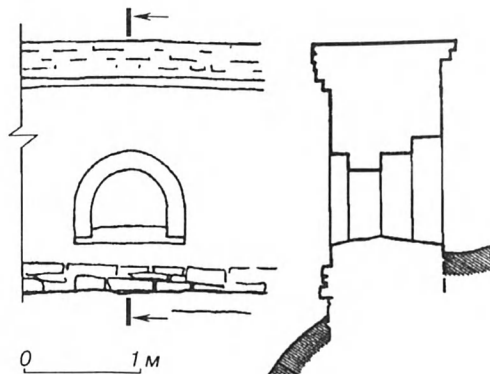
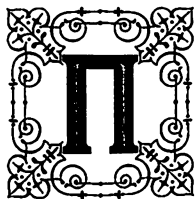

Рис. 39.
*Мур зовнішньої
оборонної лінії.
Фрагмент фасаду
та розріз.
Обмір і кресленник
автора*

Вже зараз очевидно, що Мовчанський жіночий монастир у Путивлі невдовзі стане одним з найкрасивіших в Україні.

Як об'єкт нерухомої культурної спадщини Мовчанський монастир належить до найоригінальніших і найцінніших пам'яток архітектури України. Це найбільш ранній приклад творчої взаємодії українських і російських національних традицій в архітектурі. Як пам'ятка архітектури й містобудування національного значення має охоронний № 622.

Путивльські храми

ісля Мовчанського монастиря в місті другою за значенням пам'яткою церковної архітектури є споруди Спасо-Преображенського собору. **Архітектурний ансамбль Спасо-Преображенського собору** (колишнього Святодухівського монастиря) знаходиться серед одноповерхової садибної забудови північної околиці історичного середмістя Путивля (вулиця К. Маркса, 45). Ансамбль складається з собору, надбрамної церкви-дзвіниці та мурованої огорожі з брамою і хвірткою. Собор та надбрамна церква-дзвіниця є важливими містобудівними домінантами, які визначають традиційний характер архітектурного середовища Путивля.

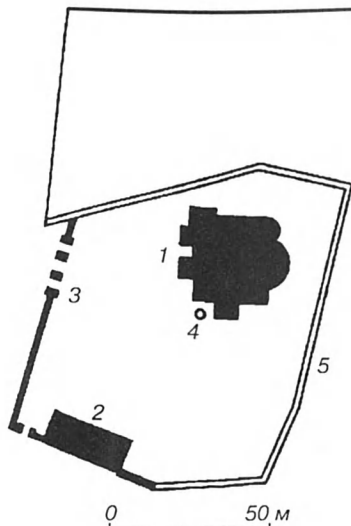
Історія цього церковного ансамблю складна й заплутана, початок її губиться у глибині століть. Первісно це був Святодухівський монастир, а після скасування монастиря з 1770 року перетворений на міський Спасо-Преображенський собор.

З історичних джерел відомо, що у Путивлі в період його найбільшого розквіту (XVI–XVII століття) було чотири монастирі, причому розташовувалися вони з чотирьох боків міста, неначе захищаючи його від ворожих підступів з усіх чотирьох сторін світу. Борисоглібський монастир стояв на західній околиці міста; Спасо-Преображенський, заснований ще князями в XIII столітті, – на південному краї Путивля у фортеці на горі над рікою Сейм; Святодухівський монастир був з півночі; Мовчанський – зі сходу. Нині збереглися споруди лише двох останніх монастирських ансамблів, оскільки Борисоглібський і Спасо-Преображенський були ліквідовані ще за часів правління російської імператриці Катерини II у 1770-х роках.

Перша писемна згадка про Святодухівський монастир датується 1595 роком. Тоді всі монастирські споруди були дерев'яними. Наприкінці Великої смуги в Московському царстві у 1617 році розпочато спорудження мурованого собору Зішестя Святого Духа з бічним вівтарем в ім'я Введення в храм Пре-

святої Богородиці. Але чи то через брак коштів, чи тому, що монастир був дівочим і путивльські воеводи його ігнорували, будівництво собору тривало аж до кінця XVII століття. Зрештою ігуменя Онисія у 1697 році, через 80 років після початку будівництва, поскаржилася самому московському цареві Петру I, котрий одразу ж послав до Путивля указ, в якому не тільки

Рис. 40.
Спасо-Преображенський собор та надбрамна церква-дзвіниця. Генеральний план комплексу:
1. Собор.
2. Надбрамна церква-дзвіниця.
3. Мур з брамою.
4. Могила І. М. Рябініна.
5. Дерев'яний паркан.
Креслення автора

дав необхідні розпорядження, але й назвав поіменно всіх винуватців цього довгобуду: «Стольнику й воеводе Степану Тимофеевичу Клокачеву в Путивль: в прошлых годах Духов девич монастырь и церковь Божия начаты постройкой по нашему Государеву указу и на нашу Государеву казну. Что первые строители монастыря Левонний Липеванов, Никифор Яцын да Иван Дашков строили лет с десять й больше, а после них строителями были путивльские дворяне, переменявшиеся

ежегодно (...), и эти строители продолжали постройку лет семьдесят и больше. Велено по Государевым указам и грамотам к Путивльским воеводам 1681, 1683 и 1689 годов определить к тому делу из Путивльских детей боярских лучших людей. (...) Между тем ныне, когда достраивается тот монастырь и ограда, нет у каменного дела ни строителей, ни досмотрщиков, ни единого человека»*.

Таке піклування царя про будівництво провінційного монастиря мало певні політичні причини, про що свідчить подаль-

*Отже, хронічні радянські доповіді, що осертифікували мільярди капіталоукладення, – це зовсім не комуністичний винахід, а суто російське явище, за яким дона історична традиція.

Рис. 41.
Загальний
вигляд
комплексу

ша історія ув'язнення тут царівни Софії. Завдяки царському втручанням всі будівельні роботи в монастирі остаточно завершено аж 1707 року, перед приїздом Петра I до Путивля (цар побував у Путивлі під час Північної війни восени 1708 року). Крім нині збережених мурованих споруд, тут були ще дерев'яна двоповерхова Михайлівська церква, дерев'яні корпуси келій та будинок ігумені.

Відповідно до запровадженої імператрицею Катериною II політики секуляризації монастирських маєтностей за указом єпископа Севського і Брянського від 18 серпня 1768 року черниць зі Святодухівського монастиря перевели до Севська.

Їм було наказано залишити в Путивлі все монастирське майно. Коли ж вони спробували винести з собою деякі найцінніші книги і богослужбні предмети, а також часточки святих мощей, побожні путивляни напали на них, побили і все повідбирали. У 1770 році указом Синоду Святодухівський монастир було остаточно закрито, його собор перейменовано в міський Спасо-Преображенський собор, а надбрамну церкву Різдва

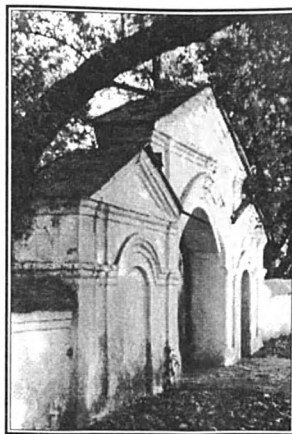

Рис. 42.
Брама в мурі

Христового переосвячено в Хрестовоздвиженську. Таким чином монастирський ансамбль перетворився на міський соборний. Проте історія і слава монастиря не зникли безслідно, бо лишилися видатні мистецькі пам'ятки європейського рівня, що формують унікальний за ступенем збереженості архітектурно-мистецький ансамбль.

Спасо-Преображенський собор. У центрі території ансамблю за муром з монументальними брамами, в оточенні столітніх дерев підноситься білосніжний кристалічний об'єм собору, увінчаний п'ятьма блакитними цибулястими баньками на глухих циліндричних підбанниках. Висотний центральний

четверик контрастує з приземкуватими апсидами, північним бічним вітарем Введення в храм Пресвятої Богородиці, південним бічним вітарем архангела Михаїла, галереєю, ганками, що оточують його з усіх боків. Такий тип храму є традиційним

Рис. 43.
*Спaso-
Преображенський
собор*

для московського зодчества XVII століття. Собор датується 1617–1693 роками. В межах цього хронологічного періоду виокремлюються два етапи будівництва: на першому було зведено четверик основного об'єму з апсидою; на другому, ближче до кінця XVII століття, – Введенський бічний вітар та аркадну галерею з західного й південного боків.

Собор неодноразово перебудовувався, зокрема в 1822 та 1834 роках, а також капітально ремонтувався з елементами наукової реставрації у 1899 році. Під час цих перебудов були замуровані арки галереї з улаштуванням на їх місці вікон, а також нового склепінчастого перекриття. В 1822 році у південній частині галереї було влаштовано бічний Михайлівський вівтар; розширено деякі старі вікна, підвищено дахи апсид. Тоді ж центральний четверик собору був сполучений з південною частиною галереї за допомогою трьох арок, пробитих

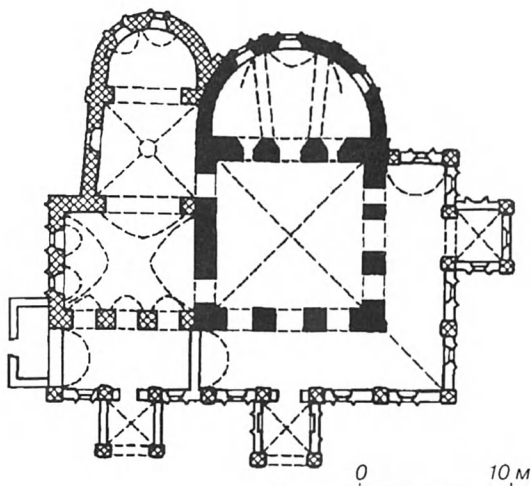

Рис. 44.
План собору.
Кресленник
автора

у стінах, а в 1899 році було пробито ще дві арки – між четвериком та Введенським бічним вівтарем. Під час ремонту 1899 року в соборі влаштовували парове опалення.

Основний об'єм собору квадратний у плані, вівтарна апсида – напівкругла. З півночі прилягає тридільний бічний вівтар, що має напівкруглу апсиду, а з заходу й півдня – одноповерхова

аркадна галерея з трьома ганками. Храм має дуже цікаву, пластичну й архітектурно надзвичайно виразну систему перекриттів. Центральний четверик перекрито зімкнутим чотирилотковим склепінням, бічний вітар – зімкнутим та лотковими склепіннями з розпалубками. Центральна вівтарна апсида перекрита склепінням складного типу на двох паралельних підпружних арках. Галерея перекрита циліндричним склепінням, ганки – хрестовими склепіннями. Стіни четверика стягнуті залізними затяжками.

Незважаючи на монументальні форми і великі розміри, собор дуже вишуканий і граційний, побудований у дусі архітектури петрівського часу. Стіни розчленовано на три прясла тоненькими півколонками, згрупованими в пучки на наріжниках. Вікна розміщено в два яруси. У нижньому вони великі прямокутні, з обляміванням витонченої скульптурної роботи з розірваними сандриками, а у верхньому ярусі – восьмикутні. Стіни вігчає високий аттик, декорований підковоподібними закомарами. Це характерна деталь давньоруської архітектури, проте трактована вже в новоевропейському дусі.

Інтер'єр вражає висотою єдиного нерозчленованого внутрішнього простору, щедро освітленого завдяки численним вікнам. Це різко контрастує з низенькими затемненими галереями й приділами, що з'єднуються з центральним об'ємом широкими арками, пробитими під час ремонтів у ХІХ столітті. Стіни всередині первісно були побілені, а на їхньому тлі яскравим декоративним акцентом виділявся іконостас.

За православною традицією іконостас є духовною доміантою кожного храму. Він розвинувся в пізньому середньовіччі з одноярусної передвівтарної перегороджі й став завісою, що відділила вівтар – святая святих – від решти святині. Вівтар належить невидимому світові. Його відокремлення від решти храму необхідне задля того, щоб святая святих не втратила для вірних свого містичного значення. Проте це відокремлення не глухим муром, а за посередництвом чогось реального, що людина сприймає подвійно: фізично – тілесними очима,

і метафізично – очима душі. Таку подвійну – матеріальну й ідеальну – сутність має іконостас, що на землі уособлює небо. Тут ми бачимо святих, які існують одразу в двох світах, поєднуючи їх.

Іконостас – це вікна в інший, неземний світ, це видима ілюстрація невидимого Царства небесного дана нам для того, щоб допомогти подолати духовну млявість і сліпоту.

Іконостас Спасо-Преображенського собору, влаштований близько 1693 року (це найбільш вірогідна дата завершення будівництва собору), унікальний хоча б тим, що він – єдиний, чудом уцілілий на Лівобережній Україні з доби кінця XVII – початку XVIII століть. Його барвистий, пишний килим є справжньою окрасою строгого й лаконічного інтер'єру пам'ятки. Він шестиярусний і своєю вершиною майже сягає zenіту склепіння дуже високого храму. За типом композиції більше подібний до російських іконостасів: горизонтальні розкріповані карнизи й вертикальні різьблені колонки утворюють прямокутну сітку, в яку вкомпоновано ікони. Яруси неоднакові за висотою, а монотонність горизонтального ритму перебиває широке середнє поле, що відповідає царським вратам. Іконостас має характерні українські дверні отвори царських і дияконських врат зі зрізаними кутами, пишну виноградну лозу, що оплітає колонки, наскрізне різьблення колон першого ярусу, типове для України кінця XVII століття, барокове різьблення іконних рам нижнього ярусу з рослинним орнаментом, що нагадує заставки українських стародруків. Певно, українські сницарі, виконуючи замовлення монастирської братії та фундаторів – путивльських «дітей боярських» – внесли до канонічної для Московії загальної композиції характерні риси, притаманні тогочасному українському мистецтву. Не виключено, що вибір композиції іконостаса продиктували особливості інтер'єру, в якому висота вдвічі перевищує ширину. Інтер'єр цього собору разом з іконостасом є рідкісним на сьогодні зразком органічного, високомистецького синтезу художніх традицій двох народів.

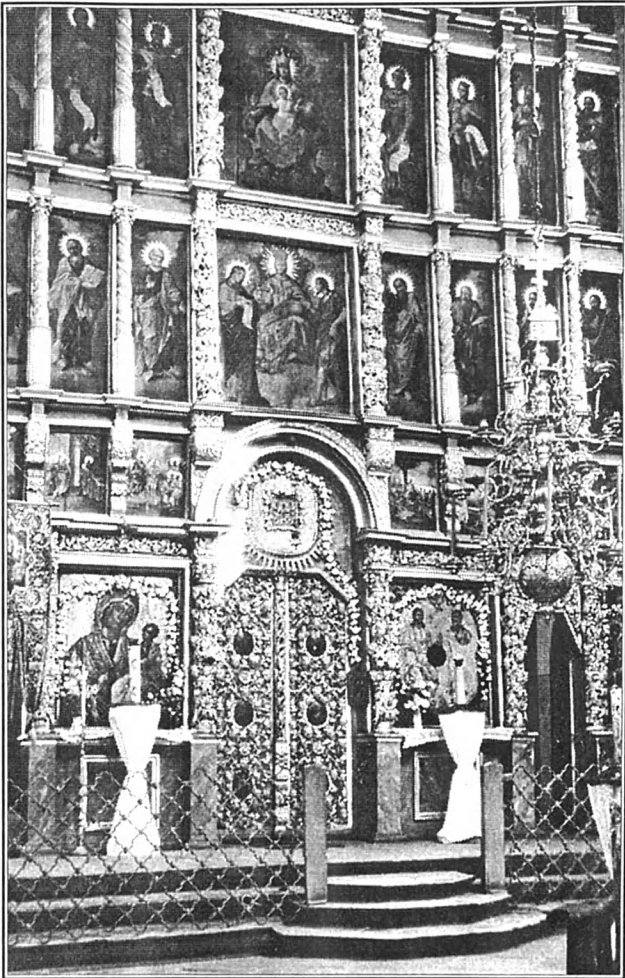

Рис. 45.
*Соборний
іконостас.
Фото
Г.Логвина
1985 року*

Іконостас неодноразово ремонтували й поновлювали, ікони переписували, зокрема в 1838–1839, 1907, 1975 роках. Наприкінці XIX – на початку XX століття церковним старостою в соборі був статський радник Іван Матвійович Рябінін – краєзнавець, автор багатьох друкованих праць з історії Путивля, які досі не втратили свого наукового значення. Тож коли у 1899 році розпочався широкомасштабний капітальний ремонт собору, І. Рябінін, розуміючи унікальну історико-мистецьку цінність цієї пам'ятки, поступово зумів залучити до його обстеження провідні наукові сили того часу. Головна увага приділялася іконостасові. З приводу його живопису думки вчених розділилися: видатний історик мистецтв Ф. Горностаєв у доповіді 10 жовтня 1903 року писав: «Иконы, находящиеся в этом иконостасе, двоякого письма: весь первый ярус древнейший – древнее самого иконостаса и церкви, хорошей работы, может быть отнесен к началу XVII века. Следующие ярусы, так называемого итальянского письма, принадлежат концу XVIII – началу XIX веков». Наприкінці 1906 року для церковної громади гостро постала проблема «церковного благоліпія» іконостаса – старі потемнілі ікони потрібно було підновити. До Путивля терміново виїхав провідний російський реставратор П. Покришкін, який 12 лютого 1907 року категорично заборонив «поправку» ікон «ввиду их высокохудожественного археологического значения». Пізніше він уточнив, що «большинство этих икон – чрезвычайно высокохудожественные представители южнорусской живописи* XVII века». Відомий візантолог і знавець мистецтва Слобожанщини Єгор Кузьмич Редін, котрий у квітні 1907 року також обстежив іконостас, не висловив певної думки про його живопис і лише дуже обережно зазначив, що ікони ці не XVII століття і не московської роботи. Зрештою, зусиллями наукової громадськості живопис іконостаса було врятовано від тогочасних богомазів: реставрацію і позолоту проведено 1907 року дуже тактовно, згідно з науковою методикою і під наглядом Імператорської археологічної комісії.

* Так на початку XX століття у Російській імперії називали українське мистецтво.

Реставрація 1975 року також не торкнулася живопису. Доктор мистецтвознавства Г. Логвин у своїй праці про Путивль 1980 року відзначив, що «ікони переписані й потемнілі, тому про характер живопису і його історико-мистецьку цінність складно сказати щось певне».

У центрі соборного інтер'єру на довгому ланцюгу висить срібна люстра, виготовлена у 1692 році в Нюрнберзі й пода-

Рис. 46.
*Поховальна
плита
XVII століття
в інтер'єрі
собору*

рована монастирю царем Петром I. Вона має явно бароковий характер, який підкреслюється вишуканим рисунком кронштейнів. Нижня сфера прикрашена прорізним орнаментом, що дуже подібний до декору українських ювелірних виробів XVII століття. Це дало підстави для гіпотези, що до Нюрнберга попередньо надіслали «абрис», тобто креслення люстри, виконане кимось з українських золотарів.

При виході з собору в північний Введенський приділ у стіні арки вмуровані дві **різьблені кам'яні плити**. На них добре видно написи церковнослов'янським шрифтом. Це надзвичайно

рідкісні в Україні зразки намогильних плит першої половини XVII століття. Їх знайшли в землі у 1899 році під час проведення капітального ремонту собору і замурували на теперішньому місці. Написи на плитах розшифровуються так: «Лета 7151 (1643 рік від Різдва Христового) преставися раба Божия инока схимница Прокла»; «Лета 7153 (1645 рік) преставися раба Божия девица Евдокея».

З чернецькими намогильними плитами в Путивлі пов'язана старовинна, майже детективна історія, яка свідчить про те, яких дивних форм може іноді набувати зацікавленість минулим свого краю. Десь у 1830-х роках при земляних роботах на Городку було знайдено різьблену кам'яну плиту, на якій місцеві знавці старожитностей нібито відчитали ім'я путивльського князя Василя Ігоревича, сина Ігоря Святославича – героя «Слова о полку Ігоревім». Плиту й напис датували XIII століттям, одразу ж дали знати курському губернаторові, а також і в Санкт-Петербург. На жаль, тоді цю «княжу плиту» не спромігся оглянути ніхто з кваліфікованих науковців. Лише 1902 року, готуючись до 12 археологічного з'їзду в Харкові, професор Харківського університету М. Халанський дослідив усі різьблені плити, відомі на той час у Путивлі, прочитав написи на плитах Прокли і Євдокії (перед тим і ці плити також датували XIII століттям), а щодо плити з іменем князя Василя дійшов цілком несподіваного висновку: виявилося, що цей камінь лежав на могилі одного з ченців XVII століття, а напис на ньому... сфальсифіковано десь у 1835–1838 роках*. Ось до чого призводить бажання місцевих інтелігентів будь-що мати в своєму місті якусь стародавню історичну реліквію!

Вінтер'єрі собору збереглася ще одна вельми цінна мистецька річ – багатобарвний свічник висотою майже півтора метра. Це продукція знаменитого Волокитинського порцелянового заводу родини Миклашевських, що функціонував у 1839–1862 роках у селі Волокитине за 20 кілометрів від Путивля. Свічник первісно належав волокитинській церкві, яку 1958 року знищили, після чого свічник потрапив до путивльського Спасо-Преображенського собору.

* Доклад проф. М. Г. Халанського: Приложения к протоколу 16 заседания // Тр. Харьк. предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – X., 1902. – Т. 1. – С. 270–294.

У соборі певний час зберігалася ще одна цінна церковна реліквія – чудотворна ікона Мовчанської Божої Матері, яка первісно перебувала в Мовчанському монастирі. Згодом, внаслідок подій Смути десь між 1605 і 1612 роками, в монастирі сталася велика пожежа, під час якої ікону врятували і перенесли до собору Святодухівського монастиря.

Рис. 47.
*Надбрамна
церква-дзвіниця*

Знадвору, біля південної стіни Михайлівського бічного вітраля, влаштованого на початку XIX століття замість зруйнованої Михайлівської дерев'яної церкви, підноситься високий чорний хрест. Це могила історика і краєзнавця, багатолітнього церковного старости соборного храму Івана Матвійовича Рябініна (1834–1912).

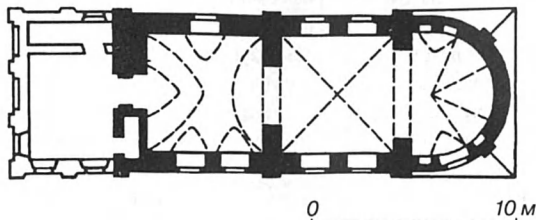
Надбрамна церква-дзвіниця стоїть на південь від собору. Це досить дивна асиметрична споруда, зведена у 1697–1707 роках як надбрамна церква Святодухівського монастиря. Первісно вона була освячена як церква Різдва Христового. Після ремонту в 1764 році її переосвятили як Петропавлівську. Після закриття монастиря у 1770 році (за іншими джерелами –

у 1786 році) указом Синоду церкву перейменували на Хресто-воздвиженську.

Вона триярусна, як і більшість надбрамних церков. У нижньому ярусі зроблена велика аркова брама з келіями обабіч, у другому ярусі – тридільна безверха церква з заокругленим вівтарем. Над її західним притвором як надбудова третього ярусу височить могутній восьмирик дзвіниці з наметовим дахом і маленькою банькою. Двоповерхова прибудова з заходу, яка візуально дещо врівноважує асиметричність загальної композиції, зведена у 1764 році.

Вівтар церкви на другому ярусі перекритий зімкнутим склепінням з двома розпалубками, нава – чотирилотковим зімкнутим склепінням, бабінець – напівлотковим склепінням з роз-

Рис. 48.
*План
другого поверху
надбрамної
церкви-дзвіниці.
Креслення
автора*

палубками над вікнами й дверима. Компартименти з'єднані півциркульними арками. Сходи з першого поверху на другий улаштовані в товщі західної стіни. Восьмерик дзвіниці спирається на тріступінчасті тропи. Він поділений на два яруси плоским перекриттям по дерев'яних балках й увінчаний зімкнутим восьмилотковим склепінням.

Для цієї пам'ятки характерні простота й величавість форм. Вона позбавлена дріб'язкових прикрас. Відтак образ її формується на зіставленні лапідарних об'ємів і площин. Лаконічна, навіть дещо брутальна архітектура надбрамної церкви-дзвіниці – різкий контраст щодо витонченості архітектурних форм собору. Але якщо собор статичний у своїй кристалічній

довершеності, то надбрамна церква характеризується виразною динамікою: архітектурні форми наростають від низенької апсиди через центральний об'єм з високим дахом і декоративною маківкою до аркового восьмерика дзвіниці. Остання, окрім суто культових функцій, мала ще й оборонні, про що свідчать вузькі бійниці в основі восьмерика.

З цією спорудою пов'язана одна з найцікавіших сторінок історії Путивля. У надбрамній церкві-дзвіниці на першому поверсі є келії обабіч брами. Одна з них, розташована на схід від проїзду, майже під церковним вівтарем, дещо заглиблена в землю. Вона має одні двері й вікно, звернені у монастирський двір до собору. Це – келія царівни Софії Олексіївни, дочки московського царя Олексія Михайловича, котра у 1682 році домоглася регентства при своїх малолітніх братах Івані та Петрі, а через 7 років була усунена від влади внаслідок перевороту й пострижена в черниці. Після другого стрілецького бунту Петро I вирішив вислати сестру з Москви подалі й вибрав для цього путивльський Святодухівський дівочий монастир. За наказом царя вона постійно перебувала «под крепким караулом». Проте йому цього здалося замало. За переказами, відправляючи Софію з Москви, Петро пообіцяв прислати їй подарунок, щоб вона його не забувала. І справді, на замовлення російського самодержця в Голландії було виготовлено спеціальний годинник-куранти, який голосними пронизливими звуками відбивав кожну хвилину. Петро I наказав поставити годинника прямо під вікном царівни, аби вона щохвилини згадувала «любезного братця». Про те, що садистський намір царя мав досягти успіху, свідчили прочани, які чули цей годинник у середині XIX століття, коли він перебував уже в Мовчанському монастирі: щохвилини боєм царська забавка дуже нервувала і ченців, і прочан, аж поки її не зламали. Царівна Софія недовго пробула у Святодухівському монастирі, бо Петро I скоро збагнув, що тримати колишню правительку в Путивлі небезпечно: адже впродовж XVII століття це місто не раз ставало центром різних заколотів, спрямованих проти центрального московського уряду. А царівна

легко могла стати приводом до заворушення серед путивльських стрілецьких полків, завжди невдоволених і схильних до бунтів. Тому царівну перевели з Путивля в інше місце, а годинник, подарований царем, потрапив до Мовчанського монастиря.

Рис. 49.
Царівна
Софія Олексіївна

Територію соборного ансамблю оточує мурована огорожа висотою близько 1,2 метра, зведена наприкінці XVII століття і з того часу неодноразово перебудована, а нині частково втрачена й замінена зі східного й північного боків дерев'яним парканом. Цей мур має з західного боку парадну триаркову браму,

завершену масивними трикутними фронтонами, а також хвіртку з південного боку, поряд з надбрамною церквою-дзвіницею. Її дверний отвір з лучковою перемичкою увінчаний трикутним фронтоном.

Нині споруди колишнього монастиря займає міський Спасо-Преображенський собор – донедавна єдиний діючий храм у Путивлі. Впорядкована територія, відреставровані пам'ятки становили різочий контраст із занедбаним, на межі загибелі ансамблем Мовчанського монастиря, яким до 1990-х років

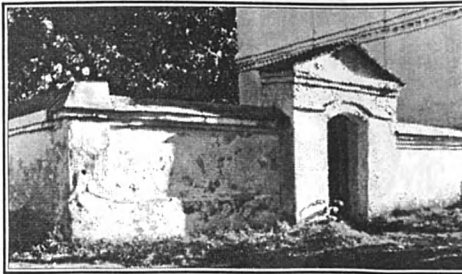

Рис. 50.
Хвіртка в мурі

«опікувалася» атеїстична держава. Собор та надбрамна церква-дзвіниця формують неповторний ансамбль, в якому органічно поєдналися самотні риси російського та українського зодчества. Він має визначну історико-меморіальну цінність. Як пам'ятка архітектури національного значення має охоронний № 621.

Навпроти собору, через площу, розташований дуже цікавий історико-меморіальний будинок, пов'язаний з життям і діяльністю церковного старости собору І. Рябініна. Будинок мурований, двоповерховий, виходить чоловим північним фасадом на вулицю до ансамблю Спасо-Преображенського собору. Стоїть у шереху одноповерхової садибної забудови. За своєю композиційною роллю є рядовим об'єктом, що формує історичну забудову.

Збудований у першій половині XIX століття як садибний будинок місцевих дворян Рябініних з використанням так званого зразкового проєкту, розробленого в 1809 році архітекторами Луїджі Руска та Василем Гесте. При цьому розміри будинку зменшено в 1,5 раза щодо проєктних, дещо ускладнено декор, що цілком допускалося тодішніми будівельними нормами. Протягом XX століття до дворових фасадів зроблено численні прибудови. Обабіч будинку по

Рис. 51.
*Будинок
І. Рябініна*

червоній лінії вулиці були муровані брами з хвіртками (збереглися частково).

Будинок вирішено в дуже стриманій стилістиці пізнього провінційного класицизму на основі використання альбому зразкових (типових) проєктів 1809 року. Будинок у плані прямокутний, внутрішніми капітальними стінами поділений на чотири основні приміщення. Головний вхід первісно був улаштований з подвір'я. Перший поверх, що виконував господарсько-допоміжні функції, низенький, трохи заглиблений в землю, з квадратовими віконцями в цокольній частині фасаду. Від другого житлового поверху його відділяє широкий горизонтальний фриз. Другий поверх значно вищий, ніж перший. На чоловий фасад виходять сім прямокутних вікон витягнутих

пропорцій, облямованих тягнутими наличниками й увінчаних прямими сандриками (нині одне вікно замуровано). Наріжники акцентовані рустованими лопатками.

Будинок мурований з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькований і побілений. Опалення пічне. Перекриття плоскі, по дерев'яних балках. Підлоги дошані, сходи дерев'яні. Дах вальмовий, по дерев'яних кроквах, укритий шифером.

У цьому будинку жив відомий путивльський історик і краєзнавець, статський радник Іван Матвійович Рябінін (1834–1912). Він автор кількох книг та наукових публікацій з історії Путивля та його найвизначніших пам'яток: «История о Путивле...» (1911), «О Путивльском Преображенском соборе...» (1902) та інших. Наприкінці XIX – на початку XX століття І. Рябінін був церковним старостою Спасо-Преображенського собору. Будинок І. Рябініна є пам'яткою архітектури та історії місцевого значення з охоронним № 85-См.

Церква Миколи Козацького. Мурована одноверха церква з дзвіницею розташована на плато біля перетину вулиць Першотравневої та Дзержинського (вул. Першотравнева, 68), неподалік західної межі історичного середмістя. Завдяки висотній архітектурній композиції, що відіграє роль однієї з головних містобудівних домінант Путивля, вона візуально сприймається і домінує з переважанням бічних ракурсів у просторах прилеглих вулиць, у прозорах між садибною одно-, двоповерховою забудовою, а також у панорами міста, яка розкривається з північного заходу.

Церква, відома в літературі як «Микола Козацький», «Микола Великоріцький» та «Микола Кам'яний», заснована в 1735 році, а освячена в 1737 році. Первісно була тридільною, з прямокутними центральною частиною (навою) і бабинцем та гранчастим вівтарем. Наву вінчає високий тризаломний верх. Церква двоповерхова: у нижньому поверсі містився храм Св. Миколи Великоріцького, у горішньому – холодна церква Введення в храм Божої Матері. У 1770 році церкву капітально відремонтували, прибудувавши з заходу прямокутного плану п'яти-ярусну дзвіницю, після чого заново освятили. Її знову ремон-

тували в 1838 році, реставрували в 1959 та 1984–1988 роках. Наприкінці радянської доби в пам'ятці планували розмістити музей «Слова о полку Ігоревім». На початку 1990-х років храм повернули релігійній громаді.

Рис. 52.
*Церква
Миколи
Козацького*

Довжина будівлі 27,5 метра, висота до хреста 27 метрів. Усі приміщення згруповані вздовж осі захід–схід. У нижньому поверсі вони перекриті циліндричними склепіннями з розпалубками (вівтар – зімкнутим склепінням). При такій архітектурній композиції першого ярусу чітко виявляється лінійно-осьовий принцип організації інтер'єру. Його підкреслюють приземисті

півциркульні арки, які поєднують приміщення. У горішній холодній церкві бабинець перекрито циліндричним склепінням з розпалубками над вікнами, вівтар – напівлотковим склепінням, також з розпалубками. Нава має високий тризаломний верх типу «восьме-

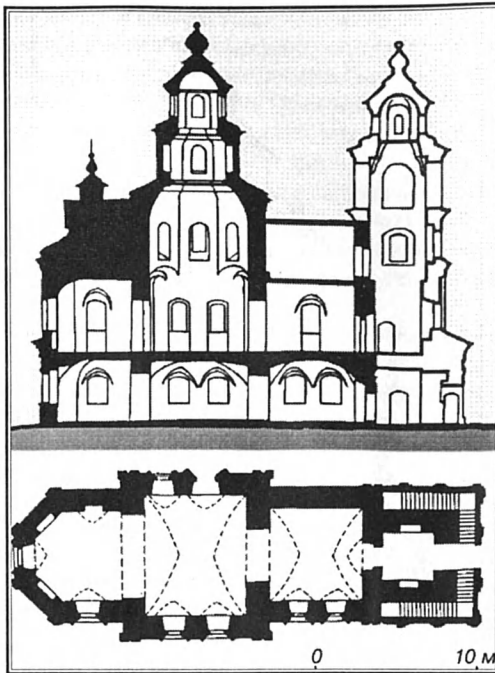

Рис. 53.
*Поздовжній
переріз і план
першого поверху
церкви Миколи
Козацького.
Кресленник автора*

рик на четверику». Перехід від четверика до восьмерика здійснено за допомогою двоярусних тромпів. Ярусність верху, що складається з трьох восьмериків, які послідовно зменшуються за висотою і шириною, в інтер'єрі підкреслена масивними профільованими карнизами, розташованими в місцях переходу від ниж-

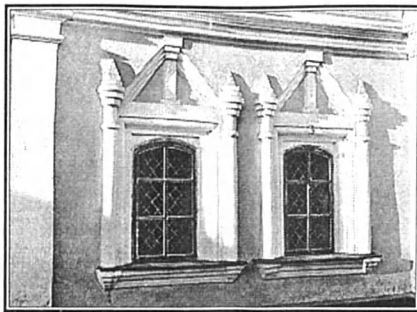
нього до горішнього восьмика. Завдяки цьому досягається максимальна виразність центричного висотно розкритого простору нави з так званою телескопічною перспективою верху.

Архітектурне вирішення екстер'єру пам'ятки дуже тектонічне. Воно враховує психофізичні особливості сприйняття архітектурної форми. Наріжники закріплені широкими пілястрами; ярусність основного об'єму, дзвіниці та церковного верху підкреслюють масивні багатообломні карнизи. Зовні переходи між ярусами восьмика центрального верху утворюють дахи пружних криволінійних обрисів. Верхній восьмика вінчає увігнутий восьмигранний наметовий дах з перехватом і маківкою. Таке саме вінчання має восьмика дзвіниці. Бабинець накритий щипцевим дахом, вітвар – криволінійним з перехватом у нижній частині й завершенням типу «бочки», з глухим ліхтариком і маківкою.

Усі вікна мають лучкові перемички. У нижньому ярусі вони фланковані опуклими півколонками й вінчаються фігурними

**Контррельєф – елементи архітектурного декору стін, які не виступають над її поверхню, а заглиблені в неї.*

Рис. 54.
*Вікна
на першому ярусі
південного фасаду
церкви*

розірваними сандриками, виконаними контррельєфом*. Усі вікна, розташовані вище, не мають облямувань. Північний вхід має дуже своєрідний портал: прямокутний дверний отвір фланкують гранчасті півколонки; над дверима – ніша для ікони з декоративним облямуванням й півциркульною бровкою.

Будівля зведена з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, зовні й в інтер'єрі потинькована. В інтер'єрі, крім орнаментів у восьмириках, мальовництво та інші елементи декору не збереглися. Фасади мають двобарвне пофарбування: тло кольору жовтої вохри, членування й деталі – білі. Дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю. Дзвіниця має плоскі перекриття по дерев'яних балках.

В образі цієї церкви втілилися традиції української народної архітектури: в мурованих конструкціях відтворено типовий український тридільний одноверхий храм. Про вплив традицій російської архітектури свідчить двоповерховість пам'ятки, а також конструктивне вирішення двоярусних тропців. Миколаївська церква в Путивлі є видатною пам'яткою пізнього етапу розвитку стилю українського Відродження. Як пам'ятка архітектури національного значення має охоронний № 620.

Втрачені церкви. Крім описаних вище храмів, які збереглися до наших днів, в Путивлі раніше було ще декілька церков – видатних архітектурних пам'яток, які зруйнувала комуністична влада. Однією з них була мурована **Воскресенська церква**, яка містилася в центрі на вулиці Кірова. Вона була споруджена у середині XVIII століття, добудована 1780 року, а знищена протягом 1950 – 1976 років.

Дерев'яна Воскресенська церква на центральному майдані давнього Путивля вперше згадується під 1625 роком. Цікаво, що стояла вона в «шевському ряді», тобто була храмом путивльських ремісників і купців. У середині XVIII століття на місці дерев'яної почали зводити муровану церкву з двома бічними вівтарями – Св. Георгія (збудовано 1758 року) та Богородиці Одигітрії (освячено 1762 року). А всю церкву добудували й освятили тільки 1780 року. Це був типовий для Путивля тридільний однобаневий храм з триярусною дзвіницею на західному фасаді. Центральний верх – двозаломний.

На відміну від інших храмів Путивля, цю церкву в радянські десятиріччя руйнували поступово. У повоєнну добу вона стояла напіврозваленою, без бані та дзвіниці. 1971 року харківський

інститут «Укрміськбудпроект» розробив генеральний план Путивля, де передбачив розширення вулиці Кірова і знесення цілого кварталу історичної забудови разом з церквою, розпланувавши натомість центральний міський майдан. Усе це

Рис. 55.
*Вознесенська
церква.
Фото
початку
XX століття*

й було виконано 1976 року. А на місці церкви 1985 року поставили пам'ятник В. Леніну (скульптор П. Мовчун, архітектори С. Кілессо, В. Тищенко, Б. Орехов).

Іншою дуже цінною пам'яткою церковної архітектури Путивля була **дер'яна Вознесенська церква**, збудована з дуба

в 1772 році й знищена на початку ХХ століття. Вона була тризрубна, двоверха, з невисокою дзвіницею, прибудованою впритул до бабинця. Бабинець, притвор під дзвіницею і нава прямокутні, вітгар – п'ятистінний. Вітгар і нава мали двозаломні світлові верхи, причому верх нави був значно вищим. Бабинець був поділений по висоті навпіл плоским перекриттям (нагорі містилися хори) і перекритий дерев'яним коробовим склепінням. Церква мала опасання на стовпчиках. Бабинець і притвор мали по другому поверху зовнішню галерею – емпору, як у церкві Святого Юра в Дрогобичі. Церква була вкрита по кроквах

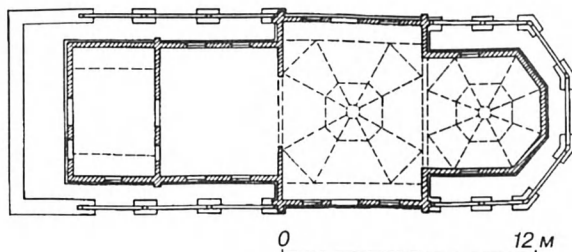
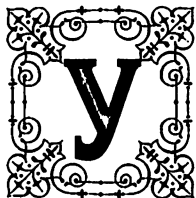

Рис. 56.
План Вознесенської
церкви за
С. Таранушенком

лубом, зверху обшита тесом, а в ХІХ столітті поверх тесу покрита залізом. В об'ємно-просторовій структурі цього храму збереглося багато архаїчних рис. Його двоверхість могла бути наслідком пізніших перебудов (при початковій триверхості), проте це питання лишається недослідженим. Церкву розібрали на початку ХХ століття у зв'язку з будівництвом однойменного мурованого храму, який також не зберігся.

Монастирі й храми Путивля були зразками, на які орієнтувалася вся округа – не тільки села й монастирі колишнього Путивльського повіту, а й ширшого ареалу, який доходив майже до Глухова. Найважливішою пам'яткою путивльської округи завжди був Софроніївський монастир.

Софроніівський монастир

1405 році за правління Великого князя Московського Василя Дмитровича над болотом Молче на високих горах, порослих дубовим лісом, з'явилася чудотворна ікона Пресвятої Богородиці. Ця місцевість, за 20 верст на схід від Путивля, входила до Путивльської волості, тож путивляни одразу на місці, де знайшли чудотворну ікону, збудували невеличку дерев'яну церкву Богородиці, коло якої згодом стали селитися ченці-пустельники. Деякі з них розпочали копати собі печери на схилах гір. Гору, на якій об'явилася чудотворна ікона, назвали Чудною. Так виник невеликий монастир, що називався Молченською (Мовчанською) Різдва Богородиці пустинню.

У XVI столітті, коли пустинь перетворилася на більший монастир, її ченці купили в Путивлі кілька «осадних дворів», а в острозі на посаді спорудили десь у 1580-х роках храм Різдва Богородиці з приділом Софії, Премудрості Божої.

1592 року під час нападу татар на Посейм'я Мовчанська пустинь була спалена, і 1593 року всі ченці на чолі з ігуменом Пафнутієм переселилися до Путивля, перетворивши монастирське подвір'я на новий Мовчанський монастир. А місцевість колишньої пустині при болоті Молче на Чудній горі стала володінням путивльського монастиря*. Незважаючи на часті татарські напади, на місці пустині жевріло життя: напевно, кілька схимників жили в печерах. 1605 року Мовчанська пустинь була приписана до путивльського Мовчанського монастиря, тут влаштовано монастирську пасіку. На місці храмів, спалених татарами, поставили дерев'яну церквичку в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці Печерської, а при ній три келії, у яких жив один старець з Путивльського монастиря і монастирський бортник. 1630 року монастир спорудив тут першу муровану церкву Різдва Богородиці. Біля неї 1653 року відновлено й колишній монастир. З того часу, щоб уникнути плутанини, Путивльський монастир став іменуватися Великим

* Описание Путивльской Молчанской Рождество-Богородицкой Софрониевой пустыни. — СПб., 1846. — С. 11–52.

Мовчанським, а той, що над болотом Молче, – Малим Мовчанським пустинним. 1656 року строїтелем*, а згодом ігуменом монастиря став ієромонах з Путивля Софроній – людина напрочуд енергійна і господарна. Він правив братією до 1692 року, його клопотами Мовчанський пустинний монастир значно розрісся, отримав багаті вотчини, завів широке муроване будівництво, став одним з найвідоміших монастирів Посейм'я. З поваги до заслуг ігумена ще за його життя монастир у народі стали називати Софронієвим, а після його смерті закріпилося офіційне найменування Софронієва пустинь, або ж Софроніївський монастир**.

* Стрельєв – засновник і духовний лідер монастиря.

** Преображенский П. Путивльський Молчанський Печерський монастирь. – М., 1884. – С. 13.

1672 року ігумен Софроній дав притулок у монастирі Семену Медведєву (1640–1691), котрий згодом став одним з найвизначніших московських дисидентів XVII століття. Молодий піддячий Приказу тайних справ, чоловік здібний і гарячий, постригся в Москві під іменем Сильвестра і став одним з улюблених учнів Симеона Полоцького – церковного діяча й просвітителя, котрий першим приніс у Московщину плоди української і західної вченості, був першим російським драматургом і підготував інтелектуальне підґрунтя для реформ Петра I. Вивчившись у Симеона, Сильвестр Медведєв показав себе людиною різнобічних талантів – як поет, педагог, історик, бібліограф, видавець. Та й служба в Приказі тайних справ вимагала певного державного хисту.

Оселившись у монастирі Софронія, Сильвестр регулярно писав листи своєму вчителю Симеону Полоцькому до Москви, розповідаючи про політичну і військову обстановку в Путивлі. Він, зокрема, відзначав широку українську колонізацію в малозалюднених Путивльських волостях.

Подальша доля Сильвестра трагічна, але типова для російського дисидента. У 1680-х роках він мав стати ректором Академії, яка організовувалася в московському Законоспаському монастирі, написав богословську працю, що називалася «Манна». У ній він з позицій, близьких до Петра Могили і київського вченого гуртка, спробував полемізувати з московською

ортодоксією. Йому одразу ж відповів цілий хор московських ортодоксів. Про рівень полеміки свідчать назви творів, спрямованих проти Сильвестра Медведєва: «Врачевание, противополагаемое ядовитым угрызениям змиевым». «Остен, или кол прободающий», «Неистовое брехание»... Не витримавши таких «аргументів», С. Медведєв спробував утекти з Москви в Україну, та дорогою його арештували, привезли до столиці, примусили зректися своїх переконань і в січні 1690 року заслали в Троїцький монастир. Але й там вільнодумця не лишили в спокої. За стійкою багатовіковою московською традицією завершувати ідеологічні дискусії в «пыточном застенке» 11 лютого 1691 року Сильвестра Медведєва після страшних катувань вогнем стратили*.

У XVIII столітті Софроніївська пустинь була настільки відома й популярна, що Російська імператриця Єлизавета Петрівна, подорожуючи 1744 року до Києва, навмисно відхилилася від маршруту, аби відвідати цей монастир. Тут вона взяла участь в освяченні новозбудованих споруд. 1758 року Софроніївська пустинь прибрала до рук Путивльський Борисоглібський монастир і всі його маєтності.

У XIX столітті кількість ченців у монастирі досягла кількох сотень. Та на жаль, при такому розширенні й захопленні нових земель, братія, схоже, забула про Христа й перетворилася на справжню зграю хижаків. Це визначення не слід сприймати як затертий штамп брехливої комуністичної пропаганди, бо ми маємо свідчення людини безсторонньої, чесної і політично незаангажованої, вже згадуваного путивльського історика і краєзнавця Івана Рябініна. Він пише, що мешканців сіл, які належали Софроніївському монастиреві, навколишні люди називали «горюнами». Особливо діставалося селянам Нової Слободи, розташованої за 2 кілометри від монастиря. Ченці не лише безбожно експлуатували їх, а й збиткувалися, особливо над жінками, орали землю кріпаками, а ігумен, як у давнину обри***, запрягав селян у свою карету, і вони мусили везти його за 20 верст до Путивля. Невипадково в навко-

*Костянтинов І. І.
Историческое
продолжение
Исторического портрета:
Епифаний Славинцевой,
Симеон Полоцкий
и их преемники. –
К., 1989. – С. 342–346.

**Обри – слов'янська
паса аварів.

лишніх селах лишилася недобра пам'ять про монастир. Тож невдовзі після революції його закрили, ченців частково вибили, частково розігнали, книгозбірню та монастирський архів, у якому були документи з XVI століття, розгромили. Слід відзначити, що софроніївські ченці не чекали пасивно своєї долі, а зі зброєю в руках боронили монастир, та сили були нерівні...

Величезний комплекс споруд стояв пустою кілька десятиріч, аж поки в повоєнні роки місцевим колгоспам не забалося дешевої цегли. З блискавичною швидкістю, буквально за пару років, розібрали, висадили в повітря собор 1630 року, дві

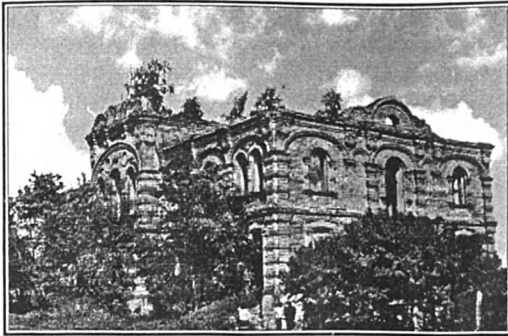

Рис. 57.
*Новий лікарняний корпус.
Загальний вигляд.
Фото автора
1987 року*

церкви XVII століття, кілька десятків мурованих корпусів і монастирський мур. Якимось дивом уціліли лише три споруди, що нині, обдерті й занехаяні, але все ще красиві, височать на горах серед столітніх дубів над широчезною заплавою. Краєвиди тут чимось невлотвимим дуже нагадують київські, в районі Києво-Печерської лаври. Як і в Києві, тут монастир займає вершини двох гір, поєднані сідловиною; як і в Києві, маємо розвинений комплекс печер з підземними церквами. Мабуть, є якесь раціональне зерно і в місцевих легендах про те, що за монголо-татарського погрому група ченців Києво-Пе-

черського монастиря врятувалася з Києва й оселилася тут у печерах.

Софроніївський монастир завжди був не тільки однією з ловних духовних святинь землі Сіверської, а й видатним архітектурним ансамблем, який фахівці по праву порівнювали з Києво-Печерською Свято-Успенською лаврою. Через це проблема архітектурного устрою монастиря становить особливий інтерес.

Рис. 58.
*Успенська,
Покровська
і Вознесенська
церкви
Софроніївського
монастиря.
Фото Я. Фесика
початку
XX століття*

Вирішення цієї проблеми ускладнюється двома важливими обставинами. По-перше, монастирський архітектурний ансамбль був зруйнований у повоєнні роки без належної фіксації: майже не збереглося фотографій, обмірних креслень та іншої документації, на підставі якої фахівці могли б науково вірогідно відтворити втрачені архітектурні споруди. По-друге, нині, при відродженні монастиря, дуже важливо по можливості точно відтворити його архітектурний ансамбль та архітектурну пишноту, яка завжди символізувала для православної людини красу Світу Божого, не зіпсувати новими дисгармонійними будівлями.

Для перших руських святих шлях на небо починався, хоч як це парадоксально, з підземель, а саме – з печер Київської Свято-Успенської лаври, які простягалися майже на півкілометра. Тут благочестиві християни – перший руський митрополит Іларіон, зачинателі чернецтва святі Антоній і Феодосій шукали молитовного зосередження, уникаючи мирських спокус.

Підземний монастир у Києві заснував 1051 року перший святий Київської Русі – преподобний Антоній. Завжди самозаглиблений – чоловік явно не від світу цього – скрізь, і в рідному Любечі, і в Чернігові, і в Києві, і на Святій горі Афон він шукав усамітнення і через нього – свого власного шляху до Бога. Чернеча громада жила за суворим студійським статутом, принесеним з Афона, проводячи час у молитвах, постах і праці. Найвідданіші серед монастирської братії замурувалися назавжди в підземних келіях і навіть закопували себе по пояс у землю. Це була їхня безкровна жертва Ісусові Христу, що приносилася щоденно і шохвилинно.

Скоро тут зібралося чимало благочестивих людей. Між ними був і майбутній преподобний Феодосій – «alter ego» Антонія, котрий був набагато практичнішим за свого вчителя. Саме він, ставши ігуменом, внів братію з підземель і почав розбудовувати чудовий архітектурний ансамбль, який уже в XII столітті набув статусу лаври – найбільшого і найавторитетнішого монастиря, що мав десятки храмів і зосереджував могутню суспільну силу, здатну спрямувати не лише духовне, а й політичне та економічне життя країни. Києво-Печерський монастир став зразком для всіх монастирів на Русі.

Для розуміння особливостей архітектурного устрою Софроніївського монастиря дуже важливо зрозуміти і врахувати особливості його географічного місця розташування. У цьому сенсі найважливішим є розташування обителі в зоні російсько-українського прикордоння. Протягом багатьох століть взаємні впливи української і російської культур були дуже інтенсивними й плідними, у тому числі й у сфері архітектури й містобудування. Ці взаємозв'язки найбільш яскраво виявилися в архітектурі як столиць України і Росії – Києва і Москви, так і

провінції. Зокрема, це засвідчують Військово-Микільський монастир у Києві, побудований на замовлення українського гетьмана Івана Мазепи за сприяння російського царя Петра I видатним московським архітектором Осипом Старцевим; Донської монастир у Москві з явними ознаками української архітектури. Ці поєднання двох національних архітектурних традицій спостерігаємо і в архітектурі прикордоння – Чернігова, Новгород-Сіверського, Путивля, Глухова, Сум, Харкова, Рильська, Севська, Стародубова... Особливо яскраво все це виявилось в Путивлі. Тому не дивно, що це ж сполучення російсько-українських архітектурних форм є найхарактернішою рисою Софронівського монастиря.

Перш ніж перейти до детального розгляду архітектурних особливостей цього монастиря, розповімо коротенько про основні принципи монастирського будівництва на Русі. Тема ця для нашої науки поки ще нова і неосвоєна (хоча монастирям нашим уже понад тисячу років!). Пояснюється це семидесятилітнім пануванням комуністичної ідеології, під час якого не могло бути й мови про об'єктивне вивчення духовних явищ. Багато речей духовного плану не тільки не вивчалися, але й свідомо спотворювалися, фальсифікувалися. Так, наприклад, у численних архітектурних працях 1950–1980-х років можна прочитати про те, що регулярність, тобто прагнення до геометрично правильного плану, в монастирському будівництві – це результат проникнення «прогресивних світських гуманістичних тенденцій» у «зашкарублий (і негуманний) світ православної архітектури». Насправді ж ця регулярність пояснюється зовсім інакше, вона виходить з Євангелія, про що ми докладніше розповімо нижче.

На щастя, у 1990-х роках, після розпаду атеїстичної імперії, з'явилась можливість для об'єктивного наукового вивчення церковної і монастирської архітектури. У працях московської дослідниці І. Бусевої-Давидової досить докладно досліджені та викладені принципи архітектурно-просторової організації монастирів на Русі. Тому ми у своїй розповіді будемо посилатися

на її розділ «Монастирські комплекси» у фундаментальній науковій праці «Давньоруське містобудування» (Москва, 1993).

Найважливіший висновок цих досліджень полягає в тому, що всі без винятку монастирі на Русі будувалися за єдиними канонами (правилами) православної церкви. Отже, і початок життя Софроніївського монастиря, про який збереглося мало конкретних свідчень, ми можемо собі уявити відповідно до цих православних канонів.

Монастир починався з однієї-двох келій ченців чи пустельників, розташованих поруч каплиці. Келії ці, у вигляді дерев'яних рублених хат, були настільки малі, що в них ледь могла поміститися людина. В міру розширення монастиря келії ставали більшими й різноманітнішими за архітектурою – подвійними й потрійними, із сіньми. Такими ж, аж до XVIII століття, були й келії Софроніївського монастиря. Ченці жили в них не по одному, а по двоє-трьох. Старший з них спостерігав за молодими ченцями.

Після одержання благословенної грамоти архієрея на заснування монастиря в ньому відразу ж будували храм, що різко змінював вигляд усього комплексу. В соборному храмі кожний монастир знаходив свій центр – ідейний і архітектурний. З появою храму з розкиданої, неупорядкованої забудови формувалася строго ієрархічна композиція. Храм панував над келіями як за розмірами (об'ємом і висотою), так і за розташуванням (у центрі) і за значенням. Собор богословськи витлумачувався як земне небо чи Око Боже, а іноді – як образ Гроба Господня. Тому споконвічне верховенство соборного храму неухильно зберігалось при всіх наступних перебудовах Софроніївського монастиря. Про це свідчать збережені стародавні фотографії і зображення монастиря.

Ми можемо з повною впевненістю стверджувати, що соборний храм Різдва Пресвятої Богородиці й інші муровані храми монастиря були побудовані точно на тих же місцях, де стояли древні дерев'яні храми тієї ж присвяти – щоб «святе місце не залишилося пустим».

Другою за значенням громадською будівлею спільножительного монастиря була трапезна – місце для спільних трапез братії. Братерські трапези мали глибокий духовний зміст, тому що, відповідно до послань Св. Йосифа Волоцького, асоціювалися з Тайною вечерею. Тому трапезна ніколи не була й не сприймалася як суто утилітарна споруда. Вона тяжіла до собору, а не до хлібні, кухні й льодовні. Ідейне значення трапезної відбилося в побудові при ній особливої церкви. Так було в

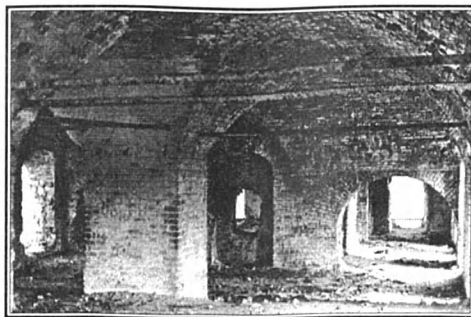

Рис. 59.
*Интер'єр
трапезного залу.
Фото автора
1987 року*

більшості монастирів Росії й України, але не в Софроніївському! Тут нам нічого не відомо про церкву при трапезній палаті. Проте розташування цієї трапезної палати (вона чудом збереглася) було цілком традиційним – біля південного фасаду собору Різдва Пресвятої Богородиці. Таке розміщення трапезної визначене особливостями монастирського розпорядку: братія направлялася на трапезу з собору; при цьому з правого боку біля входу в трапезну чернець, котрий очолював процесію, зупинявся і читав молитву. При цьому ченці не повинні були стояти спиною до соборного храму.

Найважливішу роль завжди відігравала монастирська огорожа. Вона відмежовувала, обгороджувала обитель від зовнішнього світу. Навіть первісний невисокий дерев'яний «тин», відзначаючи межі монастиря, візуально додавав ансамблю завершеності

й уподібнював його місту, фортеці. Головним елементом огорожі була Свята брама, тобто головний вхід у монастир. Вона завжди вирішувалася особливим чином і виділялася композиційно: адже вона символізувала тісні Врата Спасіння, про які сказано в Євангелії від Луки: «багато хто захочуть увійти, але не зможуть». Тому нерідко навіть при дерев'яній огорожі Свята брама будувалася мурованою і пишно декорувалася. У Софроніївському монастирі Свята брама завжди була з півночі, з боку шляху, що веде з Путивля і Нової Слободи. У 1757 році

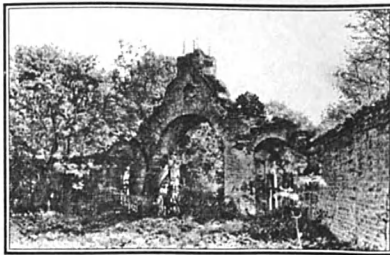

Рис. 60.
*Мур з південною
брамою.
Фото автора
1990 року*

на Святій брамі була побудована церква Покрови Пресвятої Богородиці, про яку докладніше ми розповімо нижче. Ця надбрамна церква дуже наочно передавала думку про божественне заступництво і захист монастиря.

Обов'язковим елементом забудови кожного монастиря була дзвіниця. Підбір дзвонів, від якого залежав тембр і характер звучання, був відмітною ознакою кожного монастиря: по звучанню дзвонів прочанин дізнавався про наближення до обителі задовго до того, як міг її побачити. І дзвін, і його дзенькіт у старовину мали богословське тлумачення, зафіксоване в старих книгах: «Начало коло, неимущее конца, безначального Отца, собезначальное рождение Сына от Отца, а звукогласное исхождение от кола-венця исхождения Святого Духа от Отца, нераздельное Троицы всенерздельное бытие».

Спочатку в Мовчанській пустині дзвін заміняло било чи клепа-ло – дошка, по якій били стукалкою. Пізніше з'явилася дерев'яна дзвіниця з першими дзвонами, і тільки в XVIII столітті – мурована. Дзвіниця завжди розташовувалася поблизу соборного храму, підкреслюючи своєю висотою його значущість.

У міру розростання монастиря, збільшення чисельності ченців, ускладнення їхніх занять збільшувалася кількість і розмаїтість будівель: з'являються різні майстерні, кузні, хлібні, пекарні та куховарні, братські й лікарняні корпуси тощо.

Вигляд монастиря визначальною мірою формували, крім архітектурних споруд, також монастирські сади, городи й цвинтарі. Вони теж мали важливий символічний зміст: сад і город нагадували про рай і про світ, благоліпно влаштований Премудрістю Божою; цвинтар же, навпаки, нагадував про сутність чернечого способу життя: чернець мертвий для мирського життя, його келія – його могила.

Усі будівлі в монастирі розташовувалися не мальовничо-хаотично, а строго закономірно. Головною закономірністю, властивою усім православним монастирям, є концентричність зон забудови. Це означає, що собор завжди розташовувався в центрі території, на самому найвищому місці. Поруч нього були трапезна й дзвіниця, далі – корпус настоятеля і братські келії. У зовнішній смузі були господарські будівлі й гостинні двори, де приймали прочан. Усе це добре видно на нашому плані Софронівського монастиря. Ця концентричність зон забудови відповідає середньовічним християнським уявленням про структуру світобудови – замкнутого, геоцентричного Універсума.

Другим важливим принципом була ієрархічність, тобто строга ієрархія в чернечій громаді. Так, приміром, трапезна панувала над куховарнею, а та була центром для льодовень і комор, а собор безумовно панував не тільки над усім монастирським комплексом, а й над околицями.

Третім принципом було виділення собору не тільки за розташуванням, величиною і висотою, а й за архітектурним вирішенням. Тому соборні храми завжди багатроверхі (до 25 верхів,

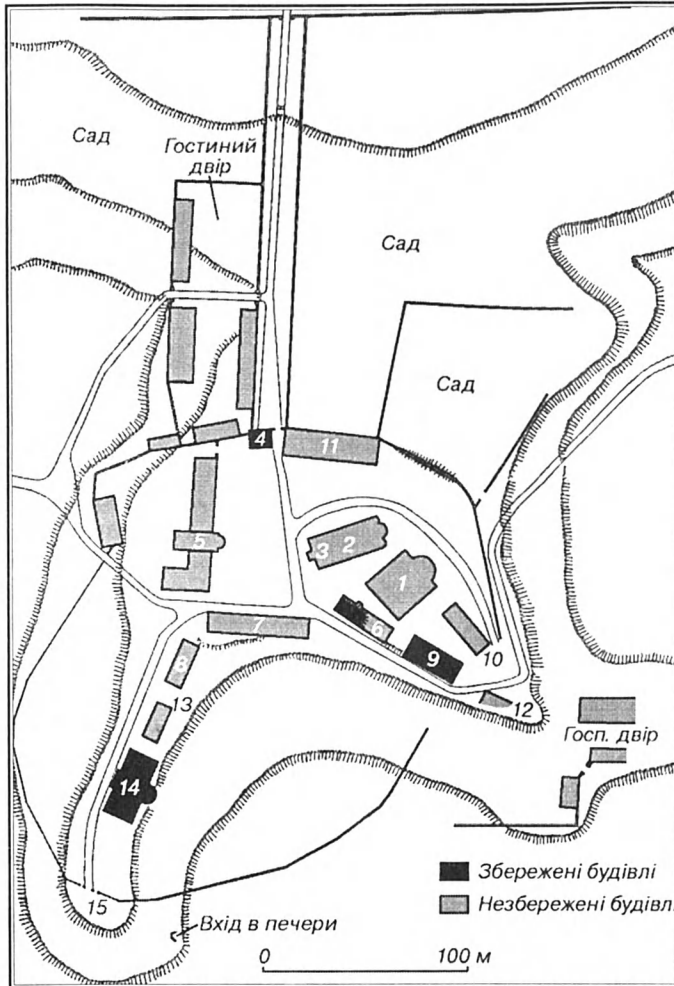

Рис. 61.
План
монастиря
станом
на початок
XX століття:
1. Собор Різдва
Богородиці.
2. Церква Успіння
Богородиці.
3. Давніця.
4. Надбрамна
Покровська церква.
5. Вознесенська
церква з лікарнею і
братськими келіями.
6. Ризниця.
7. Братський корпус.
8. Іконописна
майстерня.
9. Трапезна.
10. Складський
корпус.
11. Новий
настоятельський
корпус.
12. Пекарня.
13. Флігель.
14. Новий лікарняний
корпус.
15. Мур з брамою.
Реконструкція
автора

як у соборі Святої Софії, Премудрості Божої, у Києві). Собор Софроніївського монастиря, судячи з фотографій, був скромнішим, усього лише п'ятибаневим, але й завдяки цьому він різко виділявся в архітектурному оточенні.

Рис. 62.
*Покровська
надбрамна
церква.
Вигляд з півночі.
Фото
початку
XX століття*

Композиційному виділенню собору сприяла й орієнтація на нього головного входу в монастир – Святої брами. В абсолютній більшості випадків у російських і українських монастирях собор розташовувався стосовно Святої брами не фронтально, одним фасадом, а під кутом, так, щоб відвідувач бачив одразу два фасади собору і міг одразу скласти про нього більш усе-

осяжне уявлення. Але в цьому сенсі Софроніївський монастир був унікальним. Це – єдиний відомий нам випадок, коли соборний храм ... захований від відвідувача, що входить у Святу браму! Це дуже добре видно на поданому тут плані. Уявімо собі шлях до обителі: підходячи до монастиря з півночі, головним шляхом, прочанин ще вдалині бачить весь архітектурний ансамбль, у якому панує собор Різдва Пресвятої Богородиці. Потім шлях спускається вниз, і перед подорожнім з'являється надбрамна церква Покрови Пресвятої Богородиці. Але, входячи через браму на територію монастиря, прочанин уже не бачить собору! Тому що він захований від нього за будівлею церкви Успіння Пресвятої Богородиці з дзвіницею. І тільки пройшовши між цією будівлею і будинком ризниці, прочанин міг побачити головний храм монастиря. Він розкривався з кута, у сильному ракурсі і справляв незабутнє художнє враження.

Нарешті, ми хочемо сказати і про найважливіший принцип створення монастиря – його регулярність, тобто прагнення до правильної геометричної побудови плану обителі. Ця регулярність простежується істориками архітектури в найдавніших монастирях Русі – Свято-Успенському Печерському і Софійському в Києві. Причому цікаво те, що в рівнинній місцевості монастир звичайно робили квадратним у плані, із собором, що стоїть у центрі території; але й у випадку будівництва монастиря на горі, серед лісу і байраків, теж прагнули до прямокутного плану.

Це прагнення до регулярності ніяк не можна пояснити практичними потребами, як, наприклад, в оборонному будівництві. Тут причина лежить в іншій площині – зовсім нематеріальній. Справа в тім, що в старовину вірні християни монастир сприймали як явлений на землі образ Царства Небесного, а ценці іменувалися «ангельським чином». Тому на розпланування і архітектурну композицію монастирів істотно вплинуло уподібнення їх небесному граду праведних – горньому Єрусалиму. Звернемося до «Одкровення Св. Іоана Богослова» (Апокаліпсиса): небесний Єрусалим мав чіткий, глибоко сим-

* Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Завіту. Їз мови давньоєврейської й грецької на українську дослідно наповно перекладена. – Лондон: Бриггсське біблійне товариство, 1962. – С. 1521–1522.

волічний архітектурний устрій: «І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сходить з неба від Бога (...) І почув я гучний голос із престолу, який кликав: “Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними” (...) А місто чотирикутне, а довжина його така, як ширина (...) Мур воно мало великий і високий, мало 12 брам (...) І не ввійде до нього ніщо нечисте»*. Як видно з цього тексту, семантика монастирського устрою заснована на християнській есхатології. Небесний Єрусалим має прообраз на землі – монастир. Відповідно до цього на російських іконах XVI–XVII століть небесний град зображували у вигляді монастиря з геометрично правильними обрисами. У центрі поміщали престол Бога й Агнця. Це перегукується з монастирським собором, що теж розміщений у центрі монастиря. На престолі соборного храму відбувалася євхаристія – заклання символічного агнця.

На тих же іконописних зображеннях горнього Єрусалима по периметру всередині стін розташовувалися «житла праведних» – пряма аналогія монастирським келіям.

Крім регулярного устрою, небесний град характеризувався тим, що в ньому протікало життєдайне джерело й цвіли сади. Звідси зрозуміло, яке важливе символічне значення надавалося монастирським колодязям, джерелам, а також садам.

Біля монастирських брам завжди знаходилася варта, як ангели біля брам небесного Єрусалима; горній град освітлювався світлом божественної слави, а монастир – славою чернечого життя, тому що воно «є світло для всіх людей».

Наведені нами паралелі, запозичені з праць І. Бусевої-Давидової, М. Ільїна й інших, дають досить підстав для висновку про те, що наші предки вважали монастир подобою небесного Єрусалима. Це і було причиною регулярного архітектурного устрою монастирів та збереження такого устрою при всіх наступних перебудовах і розширеннях.

Тепер звернемося до безпосереднього розгляду містобудівного й архітектурного устрою Софроніївського монастиря.

Дуже цікаве й виразне його розташування в ландшафті: на двох безлісих уступах високої, порослої дубовим лісом гори, що панує над великими просторами заболоченої долини ріки Сейм. Дійсно, у ландшафтному відношенні місце дуже схоже на те, де у давнину святі Антоній і Феодосій засновували й розбудували Києво-Печерський монастир.

Як і в Києві, гора над болотом Молче надавала прекрасні можливості для розвитку монастиря: було багато вільного простору для забудови, багато будівельного лісу навколо, а також глини, з якої випалювали цеглу; був зручний спуск униз до води і т. д. Ченці, при всьому аскетизмі монастирського життя, уміли обирати місця, найбільш придатні для практичних потреб проживання і господарювання. При погляді на план монастиря у нашого сучасника може виникнути запитання: чому за наявності досить великого рівного майданчика головні будівлі – собор Різдва Пресвятої Богородиці, церква Успіння Пресвятої Богородиці, трапезна, ризниця (старий настоятельський корпус), братський і складський корпуси – розташовані так тісно, майже впритул один до одного? Щоб зрозуміти це, треба побувати тут, на Чудній горі взимку, коли при морозі до 20 градусів за Цельсієм і високої вологості, з боку долини Сейму дме різкий, пронизливий вітер. На такому вітрі ніякі «зігрівальні» засоби не допомагають! Тому всі споруди будівничі монастиря розташували таким чином, щоб у зимовий час можна було краще сховатися від вітру й холоду.

На Софроніївський монастир дуже схожий за розташуванням й архітектурою Микільський монастир у місті Рильську Курської області (Росія). Він відомий з 1505 року. Його муровані храми, побудовані «кораблем», як і в Софроніївському монастирі, датуються 1733–1753 роками. Усі вони однобаневі, причому соборний Микільський храм – двоповерховий. Розташовано ці будівлі на привільному пагорбі настільки ж тісно, як і в Софроніївському монастирі.

Оскільки від монастирських будівель на Чудній горі мало що збереглося, нам дуже важко з'ясувати, як історично розвивалася

архітектурна композиція Софроніївського монастиря, які будівлі й у якій послідовності зводилися. Ми можемо тільки описати його архітектуру станом на кінець XIX – початок XX століть, а також докладно розповісти про збережені будівлі.

Соборний мурований храм, як уже неодноразово згадувалося, був побудований у 1630 році і з тих пір неодноразово перебудовувався. Яким він був споконвічно – ми не знаємо. Але наприкінці XIX століття це був найбільший храм монастиря, з величезним сферичним куполом на циліндричному підбаннику над середохрест'ям, з чотирма малими банями по кутах центрального четверика, з напівкруглим у плані вівтарем. Судячи з таких архітектурних форм, витриманих у стилістиці російського класицизму, собор набув цього вигляду на початку XIX століття. Було б цілком логічним спробувати знайти аналогії тим архітектурним формам, які собор одержав після всіх перебудов. За аналогіями далеко ходити не треба – вони знаходяться неподалік. Це Покровський собор 1822 року й Успенська церква 1811 року в місті Рильську, Миколаївська церква 1806 року в селі Юнаківка Сумського району.

Зараз від собору Різдва Пресвятої Богородиці на Чудній горі ніяких видимих слідів не залишилося. Але це не означає, що він утрачений назавжди, що його не можна відтворити. Нам це видається цілком імовірним, і ось чому.

Справа в тім, що в XIX столітті в Російській імперії існував дуже чіткий порядок у всіх будівельних справах. За цим порядком стежив сам імператор: зокрема, у столиці домовласник не міг побудувати навіть сарай чи туалет без «найвищого схвалення». До речі сказати, імператор Микола I був одним з провідних у свій час інженерів-будівельників: за його проектом була побудована Київська фортеця – найбільша в Європі. Настільки ж твердого порядку дотримувалися й у провінції: при будівництві чи добудові (перебудові) яких-небудь споруд місцеві архітектори (у даному випадку це міг бути або курський епархіальний, або курський губернський архітектор) складали докладні архітектурні кресленики, кошториси й відправляли

їх на узгодження і затвердження в Санкт-Петербург. Там ці кресленики й лишалися на вічне зберігання. Зараз, найімовіріше, кресленики по Софроніївському монастирю можуть зберігатися в Санкт-Петербурзі, у Російському державному історичному архіві. Завдання полягає в тому, щоб їх знайти й використати в справі відновлення цієї святині.

Поруч із собором стояла велика двоповерхова мурована церква. Вона будувалася в 1710–1718 роках, перебудовувалася з розширенням у 1762 і 1890 роках. У нижньому поверсі була тепла церква Благовіщення Пресвятої Богородиці з бічним вітварем в ім'я Святителів Миколи й Іони, митрополита Московського. У верхньому поверсі була церква Успіння Пресвятої Богородиці з бічним вітварем Преображення Господня. До західного фасаду цієї двоповерхової будівлі прилягала висока п'ятиярусна монастирська дзвіниця, побудована, судячи з її архітектурних форм, наприкінці XVIII – на початку XIX століть. Храмова споруда збудована «кораблем», тобто витягнутою з заходу на схід, де вона закінчувалася напівкруглим вітварем. Весь храм увінчував піднятий на високому четверику високий восьмигранний підбанник з банею. За своїми архітектурними особливостями ця будівля дуже близька до церков Курської і Брянської областей Росії, побудованих у другій половині XVIII століття (зокрема, до храмів Микільського монастиря в Рильську). Що ж стосується монастирської дзвіниці, висота якої становила не менше 50 метрів, то схожі на неї знаходяться в Рильську. Це дзвіниці вже згадуваних Покровського собору й Успенської церкви – зразки архітектури високого класицизму.

Напроти західного фасаду цієї церкви, через дорогу, в 1801–1808 роках була зведена мурована церква Вознесіння Господня, що дуже нагадує одночасно й традиційні українські храми, і російські церкви, характерні для південно-західних областей Російської Федерації. Церква тридільна в плані і нібито триверха – дуже українське архітектурне вирішення. Однак світловим (тобто з вікнами) є тільки середній верх. Верхи над

вівтарем і західним приміщенням глухі. Архітектурні форми центрального верху типу «восьмерик на четверику» близькі до російського зодчества цього регіону. Храм цей був невеликим за розмірами, дуже витонченим, і в той же час досить монументальним завдяки відсутності дрібних деталей. До цього храму з двох боків упритул прилягав побудований приблизно в ті ж роки двоповерховий мурований корпус. Вийшов дуже витягнутий у довжину, з півночі на південь, тридільний будинок, середину якого займала церква. Ця будівля замикала з заходу головну монастирську площу, формуючи її архітектурну композицію і відокремлюючи площу, як місце проведення релігійних церемоній, від господарської зони.

Південний бік цієї ж головної площі замикав мурований двоповерховий братський корпус, побудований на початку XIX століття. Про його архітектуру нам ніяких подробиць невідомо, однак на підставі збережених до наших днів фотографій інших житлових корпусів монастиря (настоятельського, гостиного двору) ми можемо з упевненістю сказати, що він був таким самим, як побудовані в ті ж роки житлові корпуси відомих київських монастирів – Фролівського, Видубицького, Києво-Печерської лаври: білі фасади без прикрас, прямокутні вікна, сильно виступаючий карниз, залізний дах, пофарбований у зелений колір.

На схід від братського корпусу, прямо напроти головного входу в соборну церкву стояла мурована, одноповерхова на підвалі монастирська ризниця. Від неї збереглися склепінчасті підвальні приміщення. Цей корпус, побудований, судячи з архітектурних конструкцій, у другій половині XVII століття, спочатку був настоятельським. Ризниця в ньому була влаштована на початку XIX століття після зведення нового настоятельського корпусу поруч зі Святою брамою.

Новий настоятельський корпус мурований, двоповерховий, класцистичної архітектури. Стояв він майже впритул до надбрамної церкви Покрови Пресвятої Богородиці, будучи відділений від неї тільки стіною з воротами. Цей корпус зами-

кав з півночі центральний монастирський двір. За своїм архітектурним вирішенням корпус був схожий на настоятельський корпус Мовчанського монастиря в Путивлі, тільки трохи більший, ніж останній. Усі фасади строго симетричні. По центру поздовжніх фасадів були слабо виступаючі ризаліти, виділені архітектурно: стіни першого поверху були рустованими (так званий дощатий руст). Вікна на другому поверсі ризаліту були арковими, на відміну від інших частин фасадів цього будинку. По другому поверху вздовж усього ризаліту був улаштований балкон. На нього виходили з покоїв настоятеля, що, як нам відомо з літератури, знаходилися саме на другому поверсі.

Ці корпуси (новий настоятельський, братський, корпус з Вознесенською церквою) утворювали три сторони прямокутника внутрішнього монастирського двору, що дуже добре видно на плані. Виникає питання: чому цю регулярність було порушено в східній частині монастирського ансамблю? Причиною, на нашу думку, була своєрідна конфігурація верхнього плато Чудної гори: це трикутник, гострим кутом звернений на південний схід. Тому розташовані тут будівлі повинні були враховувати або повторювати характер рельєфу місцевості.

Якщо уважно придивитися до плану монастиря, можна помітити ще одну характерну рису: це різнобіг в орієнтації церков. За канонами Православної Церкви храм повинен бути звернений вівтарем на схід. Але строго східну орієнтацію має тільки одна монастирська церква – Вознесенська. Всі інші звернені вівтарями на північний схід під тими чи іншими кутами (азимутами).

Пояснюється це традиційними особливостями заснування храмів. Відбувалося це так: перед будівництвом храму на його місці вирівнювався майданчик. Майстри заготовлювали кілочки й шнур, за допомогою яких вони на землі розкресляли обрис плану майбутньої церкви. У день того церковного свята чи святого, якому присвячується майбутній храм, священнослужителі й майстри збиралися рано вранці, до сходу сонця.

Як тільки сонячний диск сходив над обрієм, на майданчику шнуром і кілочками прокладалася пряма лінія, зорієнтована на сонце, що сходить. Це й була поздовжня вісь майбутнього храму.

Оскільки загальновідомо, що в різні пори року (взимку і влітку) сонце сходить не точно на сході, а з деякими відхиленнями на північ чи на південь, тобто з певним азимутом, то

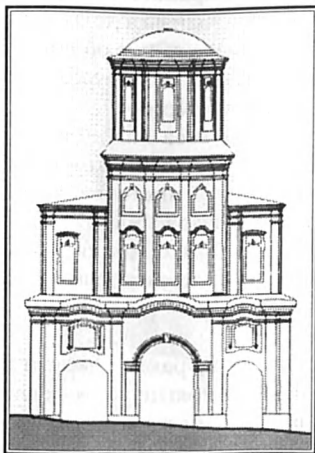

Рис. 63.
*Північний фасад
Покровської
церкви
за обміром
1957 року*

цілком зрозуміло, що орієнтації вітварів монастирських церков указують нам на точки сходу сонця над обрієм у день заснування кожної церкви: для Вознесенської церкви – це 26 травня (усі дати ми даємо за старим стилем); для соборної церкви Різдва Пресвятої Богородиці – 8 вересня; для церкви Успіння Пресвятої Богородиці – 15 серпня; для надбрамної Покровської церкви – 1 жовтня.

Надбрамна (над Святою брамою) церква Покрови Пресвятої Богородиці, споруджена в 1757 році, на щастя, збереглася до наших днів, хоча й у досить зруйнованому стані. Церква

двоярусна. У першому ярусі – арка проїзду в центрі й аркові дверні отвори обабіч. Другий ярус – дуже стрункий тридільний одностовпний храм у дусі «елизаветинського бароко» з пишними ліштвами над вікнами, вигнутими карнизами й витонченим бароковим завершенням бані.

За спостереженнями видатного українського історика архітектури М. Цапенка, які він виклав у своїй відомій книзі «Архітектура Лівобережної України XVII–XVIII століть» (Москва, 1967), «ця дзвіниця дуже близька до дзвіниці Кирилівського монастиря в Києві за характером об’ємної побудови. Купол цієї будівлі незвичайний. За українською традицією на ньому влаштована покрівля з заломом».

Доктор мистецтвознавства Михайло Павлович Цапенко (1907–1977) був учнем і послідовником великого російського мистецтвознавця, історика мистецтв, академіка Ігоря Еммануїловича Грабаря. Він чудово знав архітектуру і мистецтво російсько-українського прикордоння, видав про це чимало книг. Він же став, власне кажучи, першим дослідником Софроніївського монастиря в радянський час. Однак не з усіма його висновками ми можемо погодитися.

З приводу схожості надбрамної церкви Покрови Пресвятої Богородиці з надбрамною церквою-дзвіницею Кирилівського монастиря в Києві ми можемо додати: за характером об’ємної побудови розглянута будівля близька й до надбрамної церкви-дзвіниці Межигірського монастиря під Києвом. Обидві споруди – і Кирилівську, і Межигірську – побудував один майстер. Це – найзнаменитіший київський архітектор XVIII століття Іван Григорович-Барський. Напрошується сама собою смілива гіпотеза про його можливе авторство й щодо будівлі в Софроніївському монастирі. Тим більше, що за архівними документами відомо, що І. Григоровича-Барського викликали для виконання архітектурних робіт у сусідній Глухів.

Але з настільки привабливою гіпотезою доведеться відразу ж розпрощатися. Справа в тім, що нам достеменно невідомо, чи приїхав І. Григорович-Барський за викликом начальства

в гетьманську столицю Глухів, чи ні. Збереглося листування, що свідчить про його небажання їхати в Глухів під приводом наявності в нього термінових архітектурних замовлень у Києві. Але найголовніше полягає в тому, що Кирилівську дзвіницю він побудував у 1760 році, а Межигірську – у 1772–1774 роках, тобто набагато пізніше 1757 року, коли надбрамну церкву Софроніївського монастиря вже освятили!

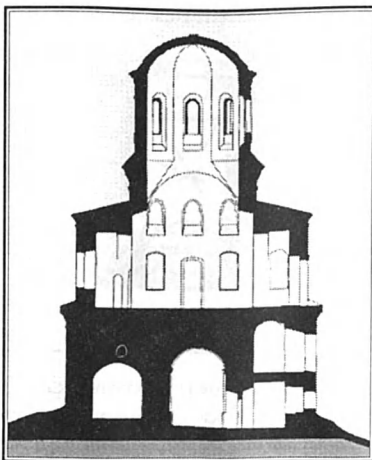

Рис. 64.
*Переріз
Покровської
церкви за обміром
1957 року*

Ймовірно, появу в настільки відособленому, «провінційному» місці витвору архітектури, цілком столичного за своїм характером і найвищим рівнем архітектурно-пластичного вирішення, варто пов'язати з відвідуванням монастиря російською імператрицею Єлизаветою Петрівною в 1744 році. Згодом за її повелінням цю архітектурну роботу могли доручити кому-небудь зі столичних зодчих.

На жаль, М. Цапенко, котрий бачив надбрамну церкву Покрови Пресвятої Богородиці в 1957 році вже в напівзруйнованому стані, зовсім неправильно визначив її архітектурний тип.

Ми повинні особливо підкреслити: це ні в якому разі не надбрамна дзвіниця, це саме надбрамна церква!

Розглянемо її устрій докладніше. У цьому нам допоможуть фотографії, що тут приводяться, і креслення. По-перше, будівля має яскраво виражену висотну композицію. Її загальна висота від землі до хреста становила 31,5 метра (для порівняння: це висота сучасного 10-поверхового будинку). Будівля в цілому ніби симетрична, причому баня підкреслює вісь симетрії. Однак повної симетрії немає – її порушують прибудово-

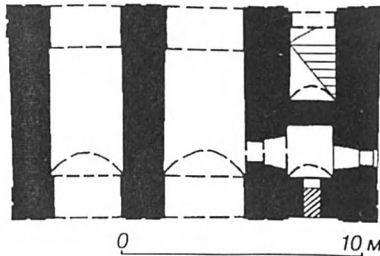

Рис. 65.
*План 1-го ярусу
Покровської
церкви
за обліром
1957 року*

ва з заходу, а також розбіжності в розмірах східного і західного членувань фасаду. Завдяки такій, говорячи професійною мовою, асиметрії, будівля виглядає живою, а не мертвою схемою-креслеником. Тут ми спостерігаємо те ж саме, що й у живій природі: при позірній загальній симетрії насправді живі організми асиметричні. І найяскравіший тому приклад – лівий і правий боки в людини. Художники це дуже добре знають: якщо людське обличчя намалювати строго геометрично симетричним – воно вийде мертвим! Що стосується архітектури, то знання і використання таких композиційних особливостей є свідченням найвищого професіоналізму, справжньої майстерності. Тому, хто б не був автором проекту церкви Покрови Пресвятої Богородиці, ми твердо знаємо – це був Майстер з великої літери!

На першому ярусі по осі ми бачимо арку брами. Її ширина 3,25 метра. Це був головний вхід в обитель. Зі східного боку – ще одна арка, трохи вужча (2,9 метра), призначена для проходу пішоходів (у ХІХ столітті ця арка була замурована). З західного боку від центрального проїзду була влаштована (це добре видно на плані) невелика кордсгардія – келія для монастирської сторожі. Вона має вхід з головної арки і два вузьких віконця на кшталт стародавніх бійниць, що виходять на північ і на захід. З надвірного боку за келією влаштовано сходи, які ведуть на другий ярус, у церкву.

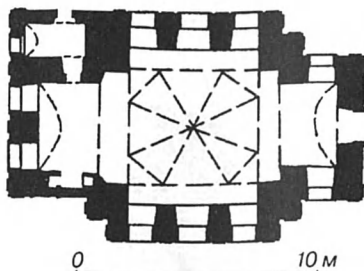

Рис. 66.
План 2-го ярусу
Покровської
церкви
за обміром
1957 року

Церква тридільна, дуже висока і дуже світла завдяки великим вікнам, розташованим у три яруси. Центральний четверик за допомогою плоских трикутних пандативів (як в українських дерев'яних храмах) несе світловий восьмимерик із зімкнутим восьмигранним куполом.

Будівля всередині й зовні була потинькована й розмальована. Характер декору – вигнуті й розкріповані карнизи, фільончасті пілястри, тяги, ніші, віконні лиштви з сандриками й виділеними замковими каменями – усе витримано в стилістиці архітектури бароко середини ХVІІІ століття. Трохи в іншій стилістиці – класицистичного академізму – були виконані фасадні розписи на першому ярусі. Їх добре видно на збереженій старовинній фотографії.

До 2004 року цей унікальний твір архітектурного мистецтва стояв напівзруйнованим і виглядав не вишукано, а, навпаки,

могутньо, монументально, як скелет древнього динозавра. Однак, безсумнівно, його цілком можна реставрувати, що й було успішно зроблено протягом 2004 року.

Про монастирську трапезну палату ми вже згадували. Вона теж дивом збереглася. Розташована на південний схід від собору, замикаючи з цього боку головну площу монастиря. Стоїть вона на косогорі. От як описав її М. Цапенко в згадуваній вище книзі: «Цю відмітну рису – пристосування об'ємно-планувальної струк-

Рис. 67.
*Загальний вигляд
трапезної палати.
Фото 1987 року*

тури будинку до конкретних умов місцевості – можна бачити також на прикладі трапезної в ансамблі забутого й зовсім не згаданого в історії української архітектури ансамблю Софроніївського монастиря в околицях Путивля. Будинок трапезної цього комплексу становить великий інтерес у багатьох відношеннях. Як і Видубицька трапезна*, цей будинок з одного боку був одноповерховим, а з іншого боку – двоповерховим, що було зумовлено рельєфом. Судячи зі збережених фотографій другої половини XIX століття, на будинку був двосхилий дах з дуже високими фронтонами на причілках, що дуже нагадує будинок Лизогуба в Чернігові. Найвизначніше ж у цій чудовій пам'ятці – це інтер'єр головного залу. Всі вищерозглянуті трапезні** були безстовпними, циліндричне склепіння спиралося на зовнішні стіни. Софро-

* Мова йде про побудовану в 1701 році трапезну Видубицького монастиря в Києві.

** Йдеться про трапезні в українських монастирях.

ніївська трапезна є рідкісним в Україні прикладом двостовпного залу. Два могутніх стовпи по поздовжній осі приміщення слугують опорами для склепіння досить складної форми (склепіння нагадує хрестове, зі слабо виявленими ребрами перетину). Той факт, що Софроніївська пам'ятка значно відрізняється від розглянутих (українських трапезних), можна пояснити тим, що район Пугивля входив у сферу впливу російської архітектури».

Щодо датування трапезного корпусу в літературі немає ніяких указівок. На підставі аналізу архітектурних форм і конструкцій ми датуємо її зломом XVII–XVIII століть.

У 1957 році група вчених з Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури, у складі якої були такі

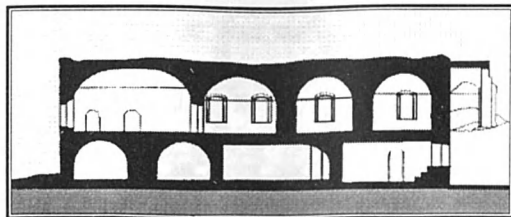

Рис. 68.
*Поздовжній
переріз трапезної
за обміром
1957 року*

корифеї, як нині вже покійні архітектор П. Макушенко і доктор архітектури В. Ясієвич, зуміла добратися до Софроніївського монастиря. Вони провели на його руїнах кілька днів, вивчили й зафіксували залишки споруд. Ми тут публікуємо їхні обмірні кресленники трапезної. З них видно, що трапезна з боку собору (із заходу) мала ганок на двох колонках. А в напівпідвальному приміщенні був ще один зал, про який М. Цапенко чомусь не згадує: це класичний для російських монастирських трапезних квадратний зал, склепіння якого спираються на центральний, квадратний у перерізі, стовп.

Як видно з креслеників і фотографій, зовнішній декор трапезної суворий і лаконічний. Чи був він таким завжди – сказати важко: занадто значні руйнування на фасадах. Однак це не значить, що будинок трапезної в технічному відношенні безнадійний,

навпаки, простоявши стільки часу в таких моторошних умовах, він довів, що наші предки дійсно вміли будувати на віки! Придивімося уважніше: товсті цегляні стіни, ретельно вимуровані з добре випаленої цегли на міцному вапняному розчині арки і склепіння, могутні ковані залізні затяжки... Будинок може ще простояти не одне століття. Необхідно тільки реставрувати його з належними любов'ю і ретельністю. Ці роботи вже розпочалися в 2004 році.

На кінець XIX століття в Софроніївському монастирі було ще кілька мурованих корпусів так званої цивільної архітектури: іконописна майстерня, складський корпус, пекарня, готелі для прочан. Усі вони зображені на плані, але зараз від них не залишилося і сліду.

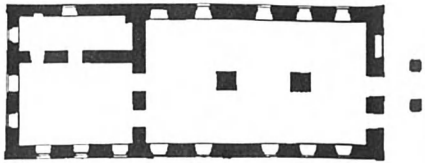

Рис. 69.
*План
верхнього ярусу
трапезної
за обміром
1957 року*

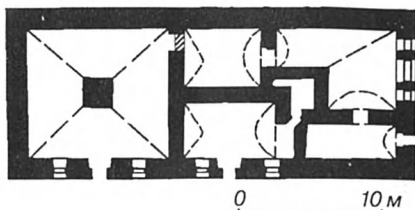
Крайню південну частину монастирського пагорба займає дуже імпозантний будинок нового лікарняного корпусу, побудованого в 1911 році. Будинок непогано зберігся. Він двоповерховий, прямокутний у плані, коридорної системи розпланування. По центру корпусу розташований великий зальний об'єм лікарняної церкви. Корпус має дуже добре пророблений архітектурний декор на фасадах з пишно профільованими карнизними тягами, лиштвами, різноманітними півколонами. Усе це з арсеналу форм неоросійського стилю. Дуже складні декоративні деталі з високою точністю набрані з фасонної цегли, що свідчить про найвищу якість будівельних робіт. З усіх уцілілих будівель монастиря це найменш зруйнована і швидше за інші піддається відновленню.

У старих книгах згадується монастирська мурована огорожа заввишки до двох сажнів (4,26 метра). Вона частково зберег-

лася біля нового лікарняного корпусу, де ми можемо побачити й південну монастирську браму, що веде до одного з печерних комплексів під горою. Південна брама має традиційний архітектурний устрій: вона тридільна, аркова, з середньою аркою, удвічі ширшою й у півтора рази вищою за бічні. Вінчає цю пірамідальну композицію типовий російський кокошник, над яким колись підносилися цибуляста банька з хрестом.

Однак найцікавіша й найзагадковіша частина монастиря – підземна. І справа не лише в тім, що навіть при побіжному огляді видні провали й ознаки підземних порожнин. На східних схилах Чудної гори є декілька печерних комплексів, викопані

Рис. 70.
План
нижнього ярусу
трапезної
за обміром
1957 року

них у лесових ґрунтах на зразок знаменитих печер Києво-Печерської лаври. Частина цих печер розчищена, інші ще практично не досліджені. Вік найстаріших печер фахівці датують XIII–XIV століттями, що ніби-то підтверджує версію про первісне заселення цих місць ченцями, котрі вийшли з Києво-Печерського монастиря в часи татарських лихоліть.

Печерні лабіринти складаються з ходів, келій, ніш-аркасолій для поховань. Зустрічаються і приміщення більших розмірів. Очевидно, це підземні церкви чи каплиці. Зі старих писемних джерел відомо про те, що печери проходили під самим соборним храмом, а також під монастирською ризницею.

Ще один надзвичайно цікавий кільцевий підземний лабіринт розташований на південно-східному схилі монастирської гори, майже під самою поверхнею. Його стіни й склепіння

вмуровані з цегли, що датуються XVIII століттям. Саме незвичайне тут – склепінчаста підземна церква Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, відновлена в 1766 році. Її муровані склепіння стягнуті залізними затяжками, заанкереними в товщі мурування. Це незаперечне свідчення того, що і церква, і весь даний печерний лабіринт будувалися відкритим способом: спочатку вирили великий котлован, побудували з цегли склепінчасті ходи, церкву й келії, а потім усе це засипали землею.

Рис. 71.
*Новий
лікаринний корпус.
Загальний вигляд
після реставрації.
Фото
В.Бикова
2002 року*

Першим дослідником печер Софроніївського монастиря був відомий київський спелеолог Олександр Авагян (нині, на жаль, уже покійний). У 1980-х роках він за участю архітектора з міста Сум Вадима Трегубова й деяких інших архітекторів-реставраторів обстежував печерний лабіринт і зняв з нього план, який ми тут публікуємо. На підставі його, а також наших власних спостережень, спробуємо докладніше описати ці печери.

Низенький арковий вхід у печерний комплекс видніється на схилі. Через вузький, шириною всього 80–90 сантиметрів коридор довжиною 5 метрів ми проходимо в більш просторе приміщення. Це той самий коридор, але розширений за до-

помогою влаштування бічних аркових ніш. Тут шлях роздвоюється: можна йти прямо, а можна ліворуч по вузькому, злегка вигнутому ходу. Однак обидва шляхи приведуть нас в одне місце – підземну церкву Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, розташовану на відстані 15 метрів від входу в печерний комплекс. Церква цілком традиційна, тобто тридільна, прямокутна в плані, орієнтована вітварем на північний схід,

Рис. 72.
*Вхід до печер.
Фото автора
1990 року*

як і наземні монастирські храми. Її розміри – 10×4 м. Прямий хід виводить нас у головне приміщення для молільників – наву́чи неф^{*}. Бічний хід, що веде ліворуч, виводить у західне приміщення цього ж храму. Неф з'єднаний із західним приміщенням широкою аркою, а від вітваря відділений стіною з трьома дверними отворами. У східній стіні вітваря є три аркові ніші для потреб богослужіння. Аналогічні ніші є і в приміщенні нефа. На північній стіні нефа є два аркових отвори, що ведуть далі, всередину гори. Такий же хід відкривається і з західного приміщення церкви Преподобних Антонія і Феодосія Печерських. Система цих ходів спланована таким чином, щоб

^{*} По-грецьки означає корабельний символізує Церкву Христову, що єдина здатна доставити людину крізь життєві бурі до пристані Спасіння.

під час служби в церкві можна було б, не заважаючи молільникам, обійти неф і рухатися далі всередину гори. Як видно на плані, від церкви на північ йдуть три майже рівнобіжних підземних ходи, які перетинає поперечний коридор. Ці ходи мають подекуди розширення (інакше в них двом чоловікам не розминутися). Далі, у глибині гори, ці підземні ходи утворюють замкнуте кільце. Так що, вийшовши з західного притвору

Рис. 73.
Печерний хід.
Фото
І. Гільбо 1990 року

церкви Преподобних Антонія і Феодосія Печерських, можна, пройшовши кільцевий шлях, повернутися в неф тієї ж церкви. Уздовж цього кільцевого ходу приблизно через рівні проміжки розташовані чернечі келії, найбільша з яких має розміри 4×2,5 м. Із найвіддаленішого кінця цього кільцевого ходу виходить підземний коридор у напрямку до собору Різдва Пресвятої Богородиці. Він до кінця не досліджений, тому що обвалений.

Загалом цей печерний комплекс, а точніше, тільки досліджена його частина, займає площу приблизно 55×45 м. Він, безумовно, є унікальним і може бути порівняний з Антонієвими

печерами Іллінського монастиря в Чернігові, а також з київськими печерами.

Руїни монастиря аж до 1980-х років майже нікого не цікавили. Але в ці роки ними поступово почали цікавитися дослідники історії архітектури (що втішно), а також шукачі скарбів (що виявилося дуже небезпечним, оскільки, озброєні сучасною технікою, вони розривали все підряд у пошуках міфічних скарбів, прискорюючи, таким чином, руйнування деяких уцілілих будівель). При підготовці Зводу пам'яток історії та культури по Сумській області автор цієї книги обстежив уцілілі будівлі монастиря, зробив їхню фотофіксацію і направив у Сумський

Рис. 74.
*Печерна
церква. Віетар.
Фото
Ю. Москаленка
2003 року*

облвиконком відповідні матеріали й обґрунтування. Унаслідок цього рішенням Сумського облвиконкому від 20 травня 1988 року № 112 ансамбль Софроніївського монастиря був поставлений на державний облік і взятий під охорону держави як пам'ятка архітектури. Він одержав охоронний номер 106-См.

Зараз, хотілося б вірити, настає час відродження цієї дивною обителі. У зв'язку з цим маємо застерегти від деяких дуже розповсюджених помилок, шкода від яких може бути дуже значною і непоправною.

У реставраторів пам'яток стародавньої архітектури є таке ж правило, як і в лікарів – не зашкодь! Про це варто піам'ятати

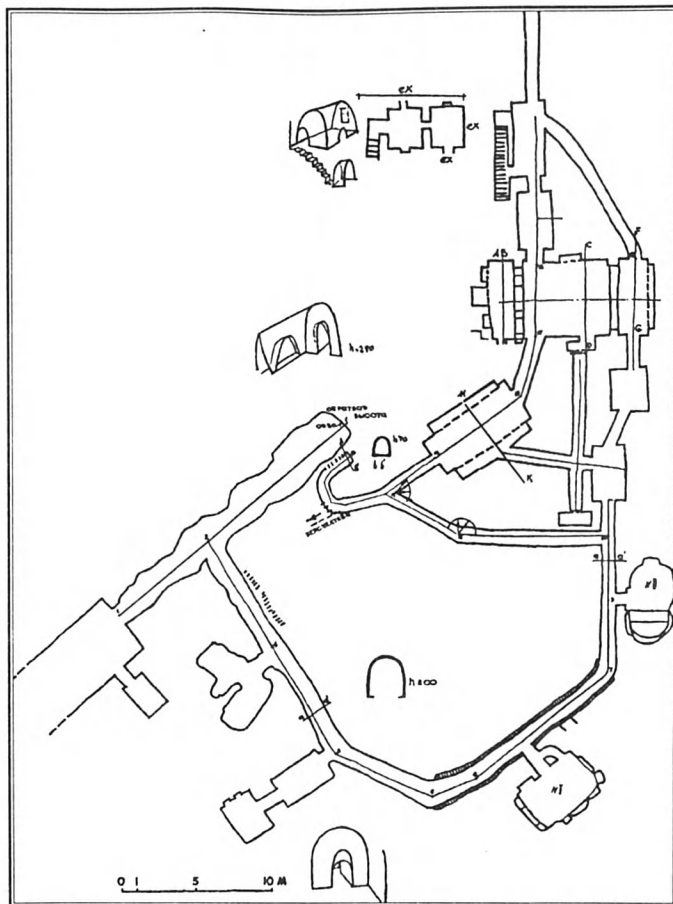

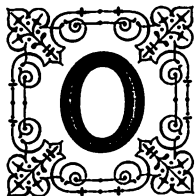
Рис. 75.
План печерного
комплексу.
Кресленик
за обмірами
О. Авагяна

щогодини тим, хто взявся за відтворення Софроніївського монастиря. Насамперед потрібний грамотний архітектурний проект. Без нього ніяке будівництво неможливе. Адже коли будинки і споруди будуть побудовані за недосконалим проектом, виправити що-небудь буде неможливо.

У цьому сенсі дуже повчальним прикладом є Глинська пустинь поблизу міста Глухова. Її почали відновлювати трохи раніше, ніж Софроніївський монастир, і вже встигли зіпсувати красу стародавнього архітектурного ансамблю новим храмом, зробленим у невідповідних архітектурних формах. Проте тут же, у Глинській пустині, є і підбадьорюючий приклад зовсім іншого роду. У 1999 році поруч зі зруйнованою в роки радянської влади надбрамною дзвіницею тут була побудована нова надбрамна церква. Для її проектування запросили сумського єпархіального архітектора Володимира Бикова, автора багатьох церков, побудованих на території Сумської області. Він, крім всього іншого, є двічі лауреатом Державної премії України в галузі архітектури. Залучення до проектування професіонала настільки високого класу позитивно позначилося на результаті: зараз обитель прикрашає чудовий храм, що відроджує колишню красу Глинської пустині.

Хочеться вірити, що й Софроніївський монастир поступово відродиться у всій своїй красі й величі. Цей процес уже розпочався. З 2000 року монастир розпочали відроджувати – тут поселилося кілька ченців. Поступово археологами було досліджено підмурки більшості втрачених будівель, реставровано колишній новий лікарняний корпус, який тепер є головною будівлею відновленого монастиря. Протягом 2001–2002 років за дієвої підтримки Сумської обласної державної адміністрації у Софроніївському монастирі проведено значний обсяг українських необхідних робіт: прокладено дорогу до монастиря від найближчого села Нова Слобода, забезпечено водо- й електропостачання. У 2003 році дійшла черга й до реставрації Покровської надбрамної церкви та колишньої трапезної. Зараз роботи тривають за все ширшої підтримки громадськості.

Храми Путивльщини

дин із найвизначніших парафіяльних храмів Путивльщини знаходиться поблизу Софроніївського монастиря у селі Нова Слобода. Це церква Різдва Богородиці (Св. Михайла). Мурована церква з дзвіницею стоїть у центральній частині села на високому заокругленому мису над рівнинною заплавою. З заходу цей мис огинає яр зі струмком. Завдяки такому розташуванню й наявності високої дзвіниці церква є значною містобудівною домікантою і панує в ландшафті.

Перша дерев'яна церква Архангела Михаїла у Новій Слободі була зведена у 1786 році. Наприкінці XIX століття вона занепада. В 1895 році почали будувати муровану церкву Різдва Богородиці з бічним вітварем Архангела Михаїла. Її добудовано й освячено 1913 року.

Церква хрещата в плані, п'ятидільна, однобанева з чотирма декоративними маківками на рогах центрального четверика. Над західним притвором височіла триярусна дзвіниця, увінчана банею. Усі частини храму прямокутні в плані. Обабіч вітваря – невеликі ризниці. Західний притвор тридільний. Рамена просторого хреста перекриті коробовими склепіннями. Декор витриманий у стильових формах неокласицистичного напрямку історизму: застосовано рустовані наріжні лопатки, пілястри, антаблемент, трикутні фронтони, аркові вікна з килеподібними наличниками. Первісна баня була досить масивною, з циліндричним світловим підбанником і сферичною банею.

За радянської влади церкву було закрито і в ній містилися склади сільськогосподарської продукції. Під час Другої світової війни, внаслідок прямого попадання авіабомби, церковні баню та дзвіницю було зруйновано.

У 1990 році на церкві було відновлено глухий верх у вигляді низької чотиригранної піраміди з декоративною маківкою. Влітку 2000 року коштом місцевого уродженця, а нині москвича М. Мураєва за проектом сумського архітектора В. Бикова відбу-

дували дзвіницю, а 21 вересня 2001 року завершено відтворення церковної бані. На західному фасаді у нішах і тимпані фронтона виконані мозаїчні панно. При цьому дзвіницю зробили двоярусною, нижчою, ніж первісну, в спрощених архітектурних формах, а центральну баню – теж дещо меншою, ніж первісну.

Церкву муровано з червоної цегли на цементному розчині, всередині потиньковано. Щипцеві дахи по дерев'яних кроквах укриті покрівельною сталлю. Бані позолочено.

Рис. 76.
*Церква Різдва
Богородиці
в Новій Слободі.
Фото автора
1990 року*

Церква як архітектурна пам'ятка була виявлена й обстежена автором цієї книжки у 1986 році, включена до Зводу пам'яток історії та культури України (том «Сумська область»), проте досі не поставлена на державний облік і не внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Церква Успіння Богородиці у селі Вощинине мурована, однобанева. Вона стоїть у центрі невеликого села на високому березі струмка. Відіграє роль архітектурної домінанти в забудові й ландшафті.

Церква збудована протягом 1864–1866 років й освячена 22 грудня 1866 року, як свідчить напис, що зберігся на хорах. Протягом ХХ століття зазнала незначних перебудов і втрат, проте загалом зберегла автентичні архітектурні форми й декор.

За архітектурним типом належить до тринавових чотиристовпних однобаневих храмів. При цьому не може бути зарахована до хрещато-баневого типу, оскільки коробові склепіння, що перекривають прилеглі до середохрестя відтинки середньої нави й трансепта, мають осі, перпендикулярні щодо осей нави й трансепта. Церква має неординарне вирішення середохрестя й світлової бані: на середохресті чоти-

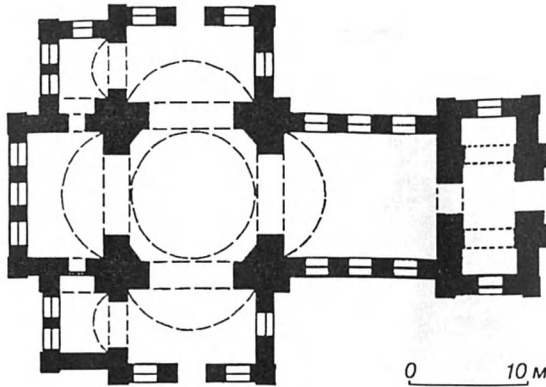

Рис. 77.
*План церкви
Різдва Богородиці.
Обмір і креслення
автора*

ри пілони, з'єднані півциркульними підпружними арками, за допомогою трикутних сферичних пандативів несуть зрізану сферу, на якій стоїть восьмивіконний циліндричний підбанник, увінчаний сферичним куполом. Незвичайно вирішений і вівтар храму: він тридільний, з широкою гранчастою середньою частиною, перекритою п'ятилопковим зімкнутим склепінням, та прилеглими обабіч екседрами. Квадратові в плані приміщення по кутах центрального об'єму храму перекриті хрестовими склепіннями. З заходу прилягає вузький тридільний нартекс, перекритий коробовим склепінням, над яким влаштовано хори. Сходи на них влаштовано в північній камері нартекса.

Зовнішні об'єми й форми церкви традиційні для «російсько-візантійської» стилістики другої половини XIX століття: фасадні площини розчленовані на окремі прясла вузькими пілястрами на п'єдесталах, з позакомарним завершенням кожного прясла. Закомари килеподібної форми з тонким профілюванням. Віконні й дверні отвори мають витягнуті пропорції й аркові перемички. Вікна другого ярусу круглої форми.

Рис. 78.
*Церква
Успіння
Богородиці
у с. Воцїшині*

Баня зараз покрита конічним дахом (первісне шоломовидне покриття втрачено). Об'єм вівтаря дещо нижчий, ніж об'єм самого храму, й має окремих дах. Загалом, силует і образ храму статичний і досить монументальний.

Церква мурована з місцевої червоної цегли не дуже доброго випалу на вапняно-піщаному розчині, зовні й усередині потинькована. Фасади побілені. В інтер'єрі добре зберігся комплекс олійних мальовань кінця XIX століття: орнаментальні композиції неовізантійської стилістики, що підкреслюють основні архітектурні членування інтер'єру (пілони, підпружні арки, карнизи, пандативи, підбанне кільце), а також окремі композиції з поставами Богородиці, святих (у т. ч. Святої Рівноапостольної княгині

Ольги) в аркових облямуваннях. На пандативах містяться по-грудні зображення євангелістів у круглих медальйонах. За стилістикою ці малювання близькі до раннях церковних розписів видатного російського художника М. Нестерова (1862–1942), творчість якого тісно пов'язана з Україною та Сумщиною. Іконостас храму історико-мистецького інтересу не становить.

Загалом Успенська церква у с. Вощинині є характерним провінційним зразком храмів «російсько-візантійського» стилю в річищі історизму останньої третини ХІХ століття. Її виявлено й досліджено автором цієї книги в 1990 році, після чого включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том «Сумська

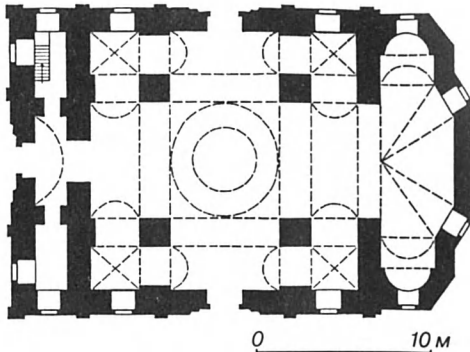

Рис. 79.
План
церкви Успіння
Богородиці.
Обміри
й креслення
автора

область»). Проте її досі не поставлено на державний облік і не внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Церква Св. Миколи у селі Кочерги стоїть на прузі високого правого берега р. Есмані й дуже добре візуально сприймається як із простору заплави, так і на плато. Церква мурована, однобанева, з дзвіницею. До заплави звернена південним фасадом. З огляду на розташування у зоні найвищої композиційної активності та виразний силует відіграє роль архітектурної домінанти як у забудові села, так і в довколишньому ландшафті.

Село Кочерги засноване у 1630-х роках за польського старости Олександра Пісочинського. 1687 року гетьман Іван Мазепа віддав село у володіння Михайлові Миклашевському, полковнику стародубському. Після нього селом володів син Степан, а опісля – онук Михайло. Протягом XVIII століття у селі була дерев'яна Миколаївська церква, яка занепала на початку XIX століття. На її місці в 1807 році на замовлення й коштом Михайла Петровича

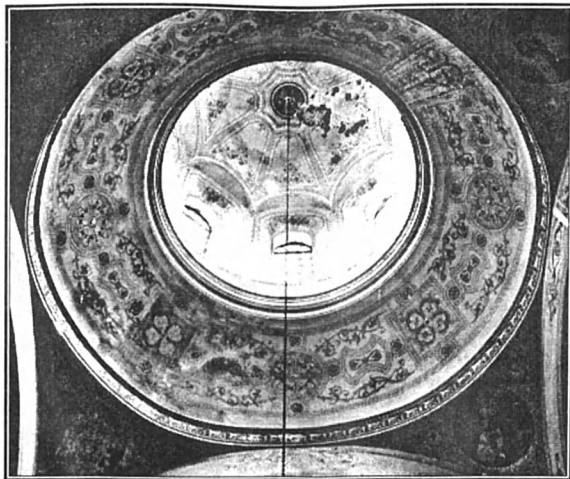

Рис. 80.
*Интер'єр
бани церкви
Успіння
Богородиці*

Миклашевського було споруджено мурований храм. Він зведений за тим самим проектом, що і Воскресенська церква-усипальниця гетьмана Кирила Розумовського в Батурині 1803 року та Успенська церква у с. Новий Биків 1804 року. Територія храму наприкінці XIX століття була оточена мурованою огорожею з триарковою брамою. Церква не зазнала значних перебудов і втрат й добре зберегла первісні архітектурні форми.

Пам'ятка хрещата в плані, з напівкруглою апсидою та заокругленим західним раменом; стіни розчленовані пілястрами;

з трьох боків – монументальні чотириколонні портики тосканського ордера (західний – пристінний, зі спареними колонами), завершені трикутними фронтонами. Над середохрестям підноситься масивна сферична баня на циліндричному підбаннику, увінчана глухим ліхтариком. Підбанник має круглі вікна. Над вхідним притвором з заходу підноситься невелика чотиригранна дзвіниця, увінчана сферичною банею.

Архітектурні форми будівлі досить монументальні, з мінімумом декору, витримані в стилістиці високого класицизму. Колони несуть повний антаблемент із тонко профільованими обломами; він як горизонтальна тяга оперізує всю будівлю. Великі прямокутні вікна влаштовані у плоских аркових нішах, над якими розміщені декоративні елементи у вигляді круглої

Рис. 81.
*Церква
Св. Миколи
ус. Кочерги*

ніші, вписаної в квадратovu. Чолові грані північного й південного ramen розчленовані тосканськими пілястрами; віконні отвори розміщені в два яруси: унизу – аркові вікна витягнутих пропорцій, над ними – круглі вікна.

В інтер'єрі домінує добре освітлений простір середохрестя. Підбанник за допомогою сферичних пандативів спирається на півциркульні підпружні арки. Рамена об'ємного хреста перекриті коробовими склепіннями, вівтар і західне рамено

закінчуються конхами. Притвор на першому ярусі дзвіниці перекритий зімкнутим восьмигранним склепінням.

Церква мурована з цегли на вапняно-піщаному розчині. Підмурки з бутового каменю. Церква потинькована й побілена.

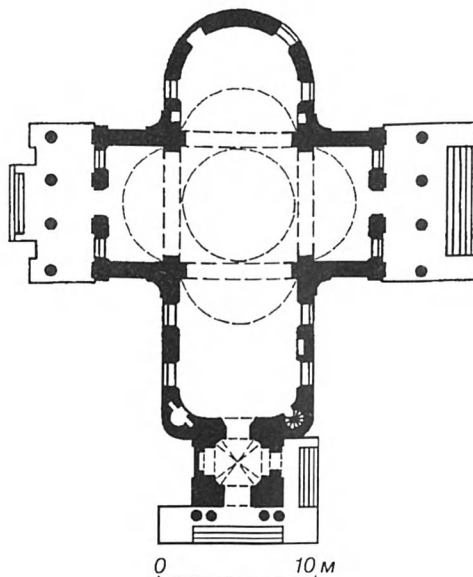

Рис. 82.
*План церкви
Св. Миколи.
Обміри
й кресленник
автора*

В пандативах є олійні мальовання середини ХХ століття. Іконостас не становить історико-мистецької цінності.

Миколаївська церква в Кочергах – одна з визначних храмових будівель доби високого класицизму в Україні. Її виявлено й обстежено автором у 1990 році, включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том «Сумська область»). Проте її досі не поставлено на державний облік і не внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Село Кочерги разом з розташованим неподалік селом Волокитиним входило до єдиного маєтку дворян Миклашевських. У Волокитиному колись була **Покровська церква**, збудована 1857 року коштом Андрія Миклашевського (1801–1895) й знищена у 1955–1958 роках. Ця церква була мурована, хре-

Рис. 83.
*Покровська церква
ус. Волокитине.
Фото Є. Спаської
1930-х років*

щата в плані, однобанева, з триярусною дзвіницею на західному фасаді. Церква була вирішена в перехідній стилістиці від пізнього класицизму до романтизму. Класицистичною за характером є загальна хрещато-банева структура храму, а на романтичні впливи вказують неоготичні деталі фасадного декору. Цей храм був центром палацово-паркового ансамблю.

В інтер'єрі містився великий порцеляновий іконостас, виготовлений тут же, на Волокитинському порцеляновому заводі Миклашевських. Усе церковне начиння також було порцеля-

Рис. 84.
*Іконостас
Покровської
церкви
у с. Волокитине.
Фото Є. Спаської
1930-х років*

новим: кіоти, дарохоронильниці, панікадило, люстри, метрової висоти свічники тощо.

Церква простояла рівно сто років і була знищена протягом 1955–1958 років за розпорядженням Сумського облвиконкому від 26.06.1955 року для «...побудови корівника». При цьому були розграбовані й знищені безцінні порцелянові вироби

включно з іконостасом. Проти цього варварства протестував видатний український художник Василь Касіян, надіславши 29 червня 1956 року гострого листа до тодішнього заступника голови Ради Міністрів Української РСР М. Гречухи. Проте це не допомогло, і в 1958 році М. Цапенко зафотографував процес розбирання зруйнованих залишків церкви.

Проте у Волокитиному збереглася одна пам'ятка з числа тих, які входили до складу архітектурного ансамблю маєтку Миклашевських. Це так звані Золоті ворота, що являють собою муровану трипрогонову споруду брами, яка розташована при вході до великого парку і є архітектурним акцентом у забудові села. Парк площею 25 гектарів був заснований у 1829–1830 роках. Вхідна брама до парку була зведена, орієнтовно, в 1857 році.

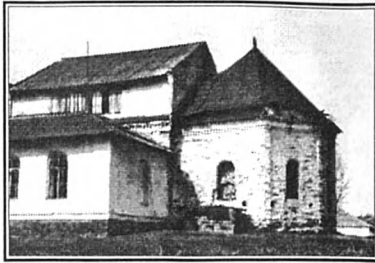

Рис. 85.
*Церква
Св. Миколи
у с. Литове*

Споруда вирішена в неоготичній стилістиці. Представляє собою стіну, муровану з цегли й каменю, прорізану трьома стрілочастими арками і фланковану по боках шестигранними баштами. Симетрична структура розчленована на три прясла гранчастими пілонами, завершеними пінаклями із зубцями. Середнє прясло найвище і має найбільшу арку, що слугує для проїзду; бічні прясла понижені. Прясла стіни та башти завершують аркатурний фриз, що нагадує середньовічні замкові машикулі, та декоративні зубці. Стрілочасті арки мають про-

фільовані облямуння з рельєфно виділеними замковими каменями. В арках влаштовані полотна брами і хвіртки художнього чавунного литва. Споруда дуже самобутня й унікальна, відображає період захоплення романтизмом в архітектурі.

Мурована церква **Св. Миколи** у селі **Линове** стоїть на високому пагорбі в центральній частині села поряд зі школою. Унаслідок втрати бані, незважаючи на розташування у зоні

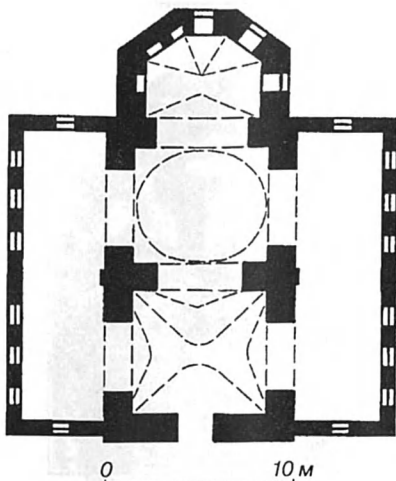

Рис. 86.
*План церкви
Св. Миколи
у с. Линове.
Обміри
й кресленик
автора*

високої композиційної активності, церква не має композиційної ролі містобудівної домінанти.

Церква збудована наприкінці XVIII століття. Первісно була тридільною, з гранчастим вівтарем й однією сферичною банею на циліндричному світловому підбаннику. Вівтар і прямокутного плану бабинць вінчалися декоративними маківками на дахах. На зламі XIX–XX століть з півночі й півдня вздовж нави й бабинця були прибудовані видовжені бічні притвори, дещо нижчі за основні об'єми, внаслідок чого церква зовні

набула вигляду тринавової. Під час цієї перебудови були розтесані півциркульні арки в бічних стінах нави й бабинця. У період між 1930 та 1962 роками була зруйнована баня, натомість над навою зроблено невелику надбудову під двосхилим дахом. У 1962 році церкву закрили для богослужінь, зняли з реєстрації та переобладнали, розмістивши в ній майстерні сільської школи. Згодом тут містився сільський клуб, а з 1991 року будів-

Рис. 87.
*Баня церкви
Св. Миколи
у с. Ячине.
Фото 1990 року*

лю повернули церковній громаді. Тоді ж було здійснено ремонт з частковою реконструкцією.

Зараз, унаслідок втрат і перебудов, церква належить до типу безбаневих, тринавових. У зовнішніх об'ємах добре прочитуються первісний тридільний обсяг. Вівтарна апсида зберегла скромний пізньобароковий декор: наріжні лопатки й розкріпований на них карниз незначного виносу. Церква має великі аркові вікна без облямувань. Цегляні стіни ззовні й в інтер'єрі потиньковано й побілено.

Вівтар перекрито зімкнутим склепінням, бабинць – зімкнутим склепінням з розпалубками. Над навою збереглася нижня частина циліндричного підбанника з підшитою дерев'яною стелею. На підбаннику частково уціліли олійні мальовання XIX століття. Бічні притвори перекриті плоскими стелями. Зовні вівтар накритий стрімким наметовим дахом, нава й бабинць – ципцевими дахами, бічні притвори – односхилими дахами.

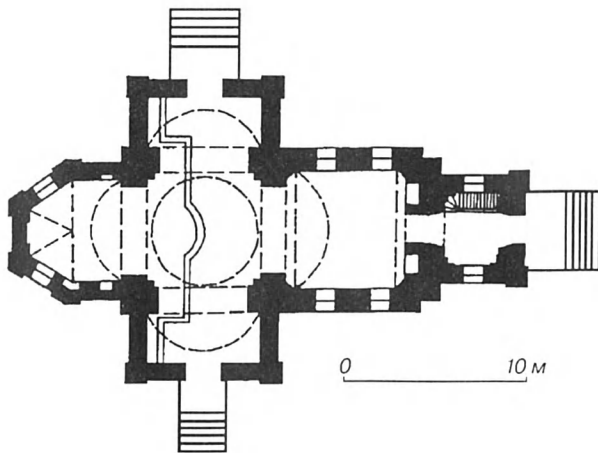

Рис. 88.
*План церкви
Св. Миколи
у с. Ячине.
Обмір
і креслення
автора*

Миколаївську церкву в Линовому виявлено й обстежено автором у 1990 році, включено до Зводу пам'яток історії та культури України (том «Сумська область»). Проте її досі не поставлено на державний облік і не внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

У селі Ячине мурована однобанева церква **Св. Миколи** з дзвіницею стоїть на околиці села серед гаю на підвищеному лівому березі р. Клевень. Завдяки активному силуету домінує в ландшафті.

Збудована у 1853 році з використанням «зразкового» (типового) проекту з альбома, створеного видатним російським архітектором Костянтином Андрійовичем Тоном в 1838 році. Цей проект був доопрацьований у будівельній експедиції Курського губернського правління. При цьому були видовжені бічні рамена, вівтарна апсида з циліндричної перетворена на гранчасту, спрощено структуру західного рамена й дзвіниці, дещо змінено декор.

Церква не зазнала перебудов. У повоєнну добу вона була закрита і в 1961 році знята з реєстрації як культова споруда. Тоді було заплановано капітально реконструювати храм, зруйнувавши баню, дзвіницю, частину стін, з пристосуванням споруди під сільський клуб. Ці плани комуністичної влади, на щастя, не були реалізовані, проте храм зазнав часткових руйнувань.

Церква хрещата, п'ятидільна. До підкупольного квадрату прилягають короткі бічні рамена прямокутного плану, перекриті коробовими склепіннями. Гранчастий вівтар перекрито зімкнутим склепінням. До видовженого західного рамена, перекритого коробовим склепінням, прилягає четверик дзвіниці. Структура підкупольного простору цілком традиційна: півциркульні підпружні арки, що спираються на кутові пілони, за допомогою сферичних трикутних пандативів несуть циліндричний світловий підбанник зі сферичною банею. Композиція будівлі урівноважена й побудована на взаємодії глибинно-осьового та центрично-висотного принципів розвитку простору.

У зовнішніх об'ємах домінує масивний циліндр підбанника з великою шоломоподібною банею. Дзвіниця вища, ніж баня, триярусна: два нижні четверики й горішній восьмимерик, що має аркові отвори дзвонів за сторонами світу та килеподібні кокошники. Вінчає дзвіницю високе шатро.

Архітектурні форми й декор пам'ятки витримані в дусі неоросійського стилю авторської версії К. Тона, проте з деякими провінційними модифікаціями. Причілки бічних рамен вінчаються пологими трикутними щипцями. Головним елементом

композиції цих причілков є монументальні портали, в яких арковий дверний отвір фланковано півколонками й облямовано широким подвійним архівольтом з килеподібним завершенням. Гіпертрофований розмір порталів дещо применшує загальну масштабність будівлі. Наріжники акцентовані фільончастими та рустованими пілястрами. Під усіма карнизами проходять горизонтальні смуги ширинок. Підбанник розчленований півколонками та арковими вікнами без облямувань. Найхарактернішою деталлю є так звані «тоновські» наличники вікон вівтаря, західного рамена і першого ярусу дзвіниці. Ці наличники відтворюють характерний для московської архітектури другої половини XVII століття мотив: арковий віконний отвір облямований профільованим гуртом, фланкований канелюрованими пілястрами, що несуть сандрик у вигляді розірваного фронтончика. Під вікном проходить горизонтальний гурт, стіна під ним декорована нішами.

Миколаївська церква у с. Яцине – одна з ранніх пам'яток неоросійського стилю на Сумщині, єдиний уцілілий тут храм, збудований за типовим проектом великого архітектора К. Тона. Пам'ятка виявлена, досліджена та атрибутована автором цієї книги в 1990 році, включена до Зводу пам'яток історії та культури України (том «Сумська область») і з 1992 року є пам'яткою архітектури й містобудування місцевого значення з охоронним № 303-См.

На початку буремного ХХ століття видатний путивлянин, поет В. Ковалевський так писав про своє рідне місто:

В былые дни ты был путем
Из стран варяжских в Византию.
За это мы тебя зовем –
Путивлем, славившим Россию.
Теперь в Путивле нет путей,
По Сейму уж товар не ходит,
Свист паровоза не тревожит
Течения сонливых дней...

На початку ХХІ століття все в Путивлі знову виглядає так, неначе й справді «тепер в Путивле нет путей»: в місті занепали не тільки підприємства колишнього військово-промислового комплексу, які колись економічно забезпечували місто й район, а й заклади туристично-відпочинкової інфраструктури – зруйновано прекрасний туристичний комплекс на мальовничому березі Сейму в екологічно чистій природній місцевості. Що ж уціліло, що лишилося після пережитого розвалу? Лишилася прекрасна природа Путивльщини, залишилася неповторна історія і лишилося головне – дороги до храмів, які відродилися після багатолітнього забуття. Тільки це і вселяє надію на краще майбутнє.

Автор сподівається, що весь попередній текст цієї книжки переконав читача, що Путивльщина є особливим історико-культурним регіоном України, де органічно сполучаються характерні риси двох національних культур – української та російської. Історична й культурна неповторність Путивльщини найяскравіше виявилася в архітектурі її монастирів і храмів, які не мають прямих аналогів ані в українській, ані в російській архітектурі. Регіон цей мав дуже складну й драматичну історію, особливо протягом ХХ століття. Тому ми з сумом відзначаємо неоднакову збереженість визначних пам'яток старовинного церковного зодчества. Безумовно, найтрагічнішою сторінкою цієї

історії є майже цілковите зруйнування унікального ансамблю Софроніївського монастиря.

Зараз усі небайдужі люди докладають неабияких зусиль до реставрації та відродження старовинних храмів і монастирів, а також до створення нових. Це – цілком природний процес розвитку й оновлення національної культури та духовного життя. Те, що ми дізнаємось, вивчаючи спадщину церковної архітектури, має стати наукою для теперішнього і майбутнього щодо створення нових храмів і монастирів, які б відповідали новим реаліям XXI століття й водночас продовжували наші православні традиції.

Тепер в Україні споруджують багато церков. Будують, хто на що здатен: іноді зовсім без архітектурного проекту, іноді – використовуючи проекти сторічної давнини, а часом коло проєктів заходжуються архітектори, котрі досі будували лише корівники або райкоми комуністичної партії, а тому не мають аніякісінького уявлення про те, що то є Дім Божий. За 70 років комуністичного панування традиція церковного будівництва в Україні втрачена. Усвідомити це вкрай потрібно – аби цю традицію цілеспрямовано відроджувати й творити нове на національному ґрунті, не нехтуючи здобутків сучасної архітектури.

Зразки такої творчої практики вже почали з'являтися в Україні. Але, на жаль, це ще тільки поодинокі приклади, які не створюють виразної історичної тенденції. А поки що скрізь бачимо більшість нових церков у формах псевдовізантійщини – на заході, сході, півночі та півдні України. Чимало й новозбудованих храмів офіційного московського стилю кінця XIX сторіччя, так званого епархіального. І це вже справжня біда. Парафіяни стягуються з останнього задля омріяної церкви, і гадки не маючи, що мимохіть продовжують колонізаторсько-обрусительну справу вікопомного петербурзького «святейшева сінода», який ще 1801 року категорично заборонив будувати храми «в малоросійском вкусе».

Попри фантастичне багатство української церковної архітектури, Україна – єдина держава в Європі, що донедавна не

мала фундаментально написаної історії своєї архітектури. І тому нині так нелегко визначити суть і ознаки національного стилю в церковному будівництві – як на рівні теоретичних засад, так і на рівні практичних приписів. Проте надією сповнюють найкращі сучасні проекти, в яких виявляються осмислені шукання національної самотності.

У час національного відродження історія архітектури України стала об'єктом всебічного фахового й громадського зацікавлення. А саме храми й монастирі є найвиразнішими реальними свідками нашої драматичної минувшини. Це – наша культурна спадщина, охорона і вивчення якої має стати загальнонаціональною справою.

Тож коли наші земляки їдуть за тридев'ять земель, щоб побачити знамениті храми Західної Європи чи Святої Землі, хочеться їх запитати: чи мандрували ви Україною? Чи були ви на Сумщині у стародавньому Путивлі? Чи бачили ви неповторної краси місця над Сеймом? Чи спускалися ви в печери Софроніївського монастиря? Чи милувалися ви краєвидами, що відкриваються з галереї собору Різдва Богородиці Мовчанського монастиря в Путивлі? Тож автор цієї книги сподівається, що Путивльщина найближчим часом стане об'єктом туризму, екскурсій, паломництва.

Фахівці, причетні до створення сучасної церковної архітектури, саме в Путивлі знайдуть прекрасні зразки використання як національних, так і місцевих регіональних традицій православного храмубудування.

Древні казали: якщо хочеш дізнатися про людину найсокровніше – подивися, де і як вона спілкується з Богом. Українці протягом багатьох століть спілкуються з Всевишнім у своїх храмах, до яких, зрештою, і ведуть усі шляхи. Храм присутній у нашому житті завжди і скрізь – від колиски до домовини. Це й відрізняє життя людини від простого тваринного існування. Кожна доба надає храмові свій образ. Образ храму нашої доби ще не усталився. Його, на основі історичних традицій, створюємо всі ми – український народ.

1. *Акуленко В.* Великий злам від охорони до нищення пам'яток // Пам'ятки України. – 1989. – № 2. – С. 32.
2. *Алеттский П.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1896. – Вып. 11.
3. *Валишевский К.* Смутное время. – СПб., 1911. – С. 153–156.
4. *Вечерський В.* Архитектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкинвархітектура, 2001. – 350 с.
5. *Вечерський В.* Архитектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини // Церковний календар 2003 р. – Сянік (Польща): Вид. Перемишсько-Новосанчівської єпархії, 2003. – С. 124–144.
6. *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – С. 314–317.
7. *Вечерський В.* Метод символічної реконструкції та його роль у регенерації історико-архитектурного довкілля // Проблеми регенерації історичної забудови заповідних територій населених пунктів України: Матеріали наук-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 49–51.
8. *Вечерський В.* Крепость-монастырь в Путивле: история и современность // Строительство и архитектура. – 1985. – № 1. – С. 27.
9. *Вечерський В.* Путивль – погранична крепость Русского государства (К вопросу о структуре города и характере укреплений) // Древнерусский город Путивль / Тез. докл. и сообщений обл. науч. конф., посвященной 1000-летию г. Путивля. – Путивль, 1988. – С. 29–33.
10. *Вечерський В., Гальбо Н., Луговской А.* Путивль: Фотопутеводитель. – К.: Мистецтво, 1992. – С. 72–96.
11. *Вечерський В., Ленченко В.* Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура. – 1987. – № 2. – С. 22–24.
12. *Вечерський В.* Пошукаймо дослідників? // Пам'ятки України. – 1990. – № 3. – С. 20–21.
13. *Вечерський В.* Путивльська твердиня // Пам'ятки України. – 1987. – № 2. – С. 42–43.
14. *Вечерський В.* Середньовічні фортифікації Путивля // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 1–2. – С. 21–29.
15. *Вечерський В.* Сіверщина // Архитектура України. – 1993. – № 2. – С. 39–44.
16. *Вечерський В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – С. 310–330.
17. *Вечерський В.* Стилєві риси архітектури Путивля XVII ст. // Архитектурна спадщина України. – К.: Українознавство, 1997. – Вып. 4. – С. 39–51.
18. *Вечерський В.* Твердиня на Сеймі (до 1000-річчя Путивля) // Журн. «Наша культура». – Варшава, 1988. – № 2. – С. 4–5.
19. *Дейнека А.* Памятники архитектуры Сумщины. – Харьков: Прапор, 1989. – С. 153.
20. *Деменков Д.* Поездка в Путивль // Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком. – СПб., 1838. – Кн. 1. – С. 125.

21. Доклад проф. М. Г. Халанского: Приложения к протоколу 16 заседания // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 270–294.
22. *Златоверховников Н.* Памятники старины, нового времени и другие достопримечательности Курской губернии. – Курск, 1902. – С. 66–74.
23. *Корноухов А.* Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1906–1908. – Вып. 7. Приложение. – С. 5–9.
24. *Костомаров Н.* Исторические произведения: Исторические портреты: Епифаний Славинецкий, Симеон Полоцкий и их преемники. – К., 1989. – С. 342–346.
25. *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 2: Нежинский полк. – К., 1893. – С. 464.
26. *Левичук И.* Город Путивль // Труды 12 археологического съезда в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 3. – С. 130–153.
27. *Ловкин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – М.: Искусство, 1980. – С. 250–258.
28. *Маржерет Я.* Записки // Сказания современников о Дмитрие Самозванце. – СПб., 1859. – Ч. 1. – С. 255.
29. *Нефедовский Е.* Путивль: Историко-краеведческий очерк. – Х., 1966.
30. *Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781).* – К., 1931. – С. 467.
31. *Описание Путивльской Молчанской Рождество-Богородицкой Софрониевой пустыни.* – СПб., 1846. – 58 с.
32. *Палладий.* Историко-статистическое описание Молчанской Рождества Богородицы Печерской мужской общежительной Софрониевой пустыни. – М., 1895. – 120 с.
33. *Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. Вечерський, О. Годованюк, Є. Тиманович та ін.; За ред. А. Мардера та В. Вечерського.* – К.: Техніка, 2000. – С. 228–229.
34. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.* – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 22–23.
35. *Преображенский П.* Путивльский Молченский Печерский монастырь (Курской губернии). – М., 1884. – С. 1–27.
36. *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века.* – Вып. 2, кн. V. – М., 1896. – С. 114.
37. *Путивльские древности // Журнал Министерства внутренних дел.* – 1836. – Ч. 22, № 10. – С. 43–53.
38. *Рябинин И.* История о Путивле, уездном городе в Курской губернии. – Путивль, 1911. – 164 с.
39. *Рябинин И.* О Путивльском Преображенском соборе и о тех церквах и монастырях, кои имели связь с собором // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 294–342.
40. *Софрониевский монастырь. Из истории Молчанской Печерской Рождества Пресвятой Богородицы пустыни / Луговской А., Вечерский В., Тупик С., Рыбкин Н.* – К.: Оптима, 2001. – 120 с.

41. *Сухобоків О.* Древнерусский Путивль: летопись и археология // «Слово о полку Игореве» и Путивльщина: Тезисы докладов и сообщений. – Путивль, 1987. – С. 5–7.
42. *Сухобоків О.* К возникновению и ранней истории Путивля // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 120–123.
43. *Сухобоків О.* Работы Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968–1988) // Проблемы археологии Сумщины. – Сумы, 1982. – С. 78–79.
44. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М.: Стройиздат, 1967. – С. 110–111, 129.
45. Церкви, сочиненные Его Императорского Величества профессором архитектуры Императорской Академии Художеств и членом разных иностранных академий Константином Тоном. – СПб., 1838.
46. Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. – М., 1882. – Кн. 1. – С 322–323.
47. ДАКО. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 403.
48. ДАКО. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 407. – «Ведомость о Путивльском Молчанском монастыре 1892 г.».
49. ДАКО. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 477. – Арк. 46.
50. ДАСО. – Ф. Р-3343. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 71.
51. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 387. – Арк. 157.
52. РДАДА. – Ф. 1356. – Оп. 1. – Спр. 2049–2053.
53. РДАДА. – Ф. 210. – Дела десятиен. – Кн. 39. – Арк. 130–135; Книги Белгородского стола. – Кн. 65. – Арк. 491–504; Дела разных городов. – Кн. 76. – Арк. 190–197; Книги Севского стола. – Кн. 13. – Арк. 421–436; Книги Белгородского стола. – Кн. 73. – Арк. 161–168; Дела разных городов. – Кн. 8. – Арк. 25–40.
54. РДАДА. – Ф. 210. – Книги Севского стола. – Кн. 76. – Арк. 195 (зв.).
55. РДАДА. – Ф. 760. – Оп. 2. – Спр. 820 (436).
56. РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 27. – Спр. 6; Ф. 418. – Спр. 487; Ф. ВУА. – Спр. 18821. – Арк. 5.
57. РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 21562. – Арк. 10.
58. РДІА. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 447.
59. РДІА. – Ф. 797. – Оп. 35. – 3-е відділення. – Спр. 64.

ПЕРЕДМОВА	5
ІСТОРІЯ ТА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ПУТИВЛЯ ..	10
МОВЧАНСЬКИЙ МОНАСТІР	46
ПУТИВЛЬСЬКІ ХРАМИ	84
СОФРОНІВСЬКИЙ МОНАСТІР	109
ХРАМИ ПУТИВЛЬЩИНИ	144
ПІСЛЯМОВА	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	163

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Вечерський Віктор Васильович

Монастирі та храми Путивльщини

Редактор *Ю. О. Логінов*

Художнє оформлення *В. О. Гурлева*

Художній редактор *С. В. Анненков*

Технічний редактор *К. Є. Ставрова*

Комп'ютерна верстка *С. Ф. Лобунець*

Коректори *І. В. Іванюць, О. О. Куценко*

Підписано до друку 20.07.2005. Формат 60×70 $\frac{1}{16}$.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Умов. друк. арк. 8,19.
Обл.-вид. арк. 7,97. Зам. № 7-449.

Видавництво «Техніка». 04053 Київ, вул. Обсерваторна, 25.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи
ДК № 357 від 12.03.2001 р.

Віддруковано на Білоцерківській книжковій фабриці.
09117 Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи
ДК № 567 від 14.08.2001 р.

У СЕРІЇ “НАЦІОНАЛЬНІ СВЯТИНИ УКРАЇНИ” ВИЙШЛИ:

1. “Михайлівський Золотоверхий монастир”, 1997.
2. “Храми Чернігова”, 1998.
3. “Видубицький монастир”, 1999.
4. “Церква Покрови Пресвятої Богородиці”, 1999.
5. “Андріївська церква”, 1999.
6. “Монастирі та храми землі сіверської”, 1999.
7. “Кирилівський монастир”, 1999.
8. “Золоті ворота в Києві”, 2000.
9. “Собор святої Софії в Києві”, 2000.
10. “Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю”, 2000.
11. “Почаївська Свято-Успенська лавра”, 2000.
12. “Християнські святині Кам’янка на Поділлі”, 2001.
13. “Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких”, 2002.
14. “Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія”, 2002.
15. “Києво-Печерська лавра”, 2003.
16. “Подільські храми Києва”, 2003.
17. “Православні святині Луцька”, 2003.
18. “Втрачені святині”, 2004.
19. “Храми Звенигородщини”, 2004.
20. “Римо-католицькі костельи Києва і Київщини”, 2004.
21. “Володимирський собор у Києві”, 2004.
22. “Сакральне мистецтво Володимира-Волинського”, 2004.
23. “Римо-католицькі святині Луцька”, 2004.
24. “Дерев’яні храми Полісся”, 2004.
25. “Монастирі та храми Волинського краю”, 2004.
26. “Преображенський кафедральний собор у Житомирі”, 2004.
27. “Святогірська Свято-Успенська лавра”, 2005.
28. “Дерев’яні храми Українських Карпат”, 2007.
29. “Гетьманська столиця Батури”, 2007.

Вечерський

Віктор Васильович

(нар. 1958 р.) – кандидат архітектури, лауреат Державної премії України в галузі архітектури, Заслужений працівник культури України, дійсний член міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), член-кореспондент Української академії архітектури. Фахівець з історії архітектури України, охорони та реставрації пам'яток, дослідження і реконструкції історичних міст. Автор понад 200 наукових публікацій, у т. ч. монографій "Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини" (2001 р.), "Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України" (2002 р.), "Спадщина містобудування України" (2003 р.), "Тлухів" (2003 р.), "Українська спадщина" (2004 р.), "Втрачені святині" (2004 р.), співавтор "Історії української архітектури" (2003 р.).

**Перелік
опублікованих
видань
серії
“Національні
святині України”,
започаткованої
в 1997 р., наведено
на останній
сторінці книжки**